

ERDÉLY A VILÁGHÁBORÚBAN

NÉHÁNY ERDÉLYI ADAT
AZ 1914.-1917. ÉVEK TÖRTÉNETÉHEZ

AZ ERZSÉBET KÖNYVNYOMDA R.-T. KIADÁSA

DICSŐSZENTMÁRTON
1924.

ELŐSZÓ.

Többször megtörtént bizalmas baráti beszélgetés közben, hogy a szó a világháborúnak azon részleteire terelődött, melyek itt Erdélyben játszódtak le. Ahányszor e tárgyhoz hozzászóltam, mindig élénk csodálattal láttam, hogy azok a kis mellékrészletek, melyekről én tudomással bírtam, nemcsak azok előtt voltak ismeretlenek, kikről korábban azt gondoltam, hogy ezeket legalább is ép oly jól ismerik, mint én, hanem azt is, hogy ezek az, előttem talán már csak megszokottságuknál fogva is, jelentékteleneknek látszó események, másoknak érdeklődését mennyire lekötik.

Röviden: Kezdtém meggyőződni arról, hogy az említett események nem is annyira ismeretesek, mint amilyeneknek én tartottam őket és hogy közzétételük jobban érdekelné igen sok embert, mint ahogy azt eddig hittem.

Elhatároztam tehát ezeknek megírását. De csak adat az, amit nyújthatok. Egyetlen téglá csak abban az óriási épületben, melyet

a világháború történetének nevezhetünk. Semmilyen önállóságra sem tarthat e pár sor igényt. A már közölt s bizonyára még közlendő anyagnak szerves része lehet ez is, de elmaradása nem igen változtatná meg az egésznek képét. Amint azonban egykor jól esett nekem, a pesti palotákban, a Torda-aranyosvármegye területéről kikerült kövekre ismernem s „local patriotizmus”-omnak hízelgett, ha láttam őket, akként, ha másokat nem is, de az erdélyieket valószínűleg érdekelni fogja azon eseményeknek láncolata, melyek őket a rettenetes háború történetéhez fűzik.

Ha ezt az érdeklődést felkelthetem s valamennyire kielégíthetem, munkám és fáradságom bőven jutalmazva lesz.

Gyéresszentkirály, 1924. április havában.

Betegh Miklós.

1. RÉSZ.

A háború kitörésétől 1916 tavaszáig

A béke évei

1914 június hó 28.-át írtunk. Talán az utolsó napot életemben, mikor a jól teljesített kötelesség nyomán jelentkezett eredmény, a megelégedettség érzetét váltva ki, megengedte, hogy megnyugvással tekinthessek vissza multamra és bizalommal irányíthassam szemeimet a jövőre.

Hosszú éveken át voltam Tordaaranyosnak, szülő vármegyémnek alispánja, négy év óta pedig főispánja. Alispánságom alatt sikerült a vármegye közigazgatását jelentékenyen felemelnem, mint főispán pedig már ezen alapon tovább építhettem. A közigazgatás menetének rendezettsége lehetővé tette, hogy szemeimet messzebb fekvő célokra is irányíthassam. A politikai kérdések, melyek Tendesen minden főispánnak egész idejét elfoglalják s gyakran életét is megkeserítik, nálam számottevő nehézséget nem okoztak.

A politikai életet akkor két főkérdés uralta. Egyik volt az úgynevezett „negyvennyolcas” politikai párttal való szembenállásunk, a másik a „nemzetiségi” kérdés. A választójognak széles kiterjesztése akkor még fiatal korát élte, legalább is nálunk, a vidéken, komoly nehézségeket még nem okozott.

A „negyvennyolcasok” azóta, hogy a koalícióval kormányra jutottak és négy évi uralmuk alatt programjuknak egyetlen pontját sem tudták megvalósítani, nagyon sokat veszítettek erejükből. A nagy tömegek még ragaszkodtak ugyan azon jelszavakhoz, melyek őket évtizedeken át e párthoz csatolták, de a pártnak értelmesebb, tanultabb része már belátta, hogy a program az akkori keretek között nemcsak hogy meg nem valósítható, hanem megvalósítása esetén még tényleges veszedelmeket is rejtene magában. A küzdési vágy tehát alább szállott. Más részről, nekem sohasem volt szándékom a vármegye közigazgatásából pártkérdést csinálni, annál kevésbé okom annak részleteit titokban tartani, tehát mindég szívesen láttam „az ellenzéket” a vármegye önkormányzatában, így nekik is módjukban állott, hogy abban részt vegyenek s azt meg is tették. Semmiféle indokot nem találtak tehát arra, hogy

velem szemben „minden áron való ellenzéket” képezzenek. Igen sokszor, mondhatnám csaknem mindig, velük egyetértve haladhattam.

A nemzetiségi kérdésben pedig határozott szerencsém volt. Nemzetiségi vidéken születtem, ott nőttem fel. A pór népet boldogult atyámnak gazdaságában már gyerekkoromban tanultam megismerni. Ott sajátítottam el nyelvüket is. Sajnos, ebből csak annyit, amennyit ennek a gazdasággal foglalkozó népnek tudása, szókincse megengedett. Az ő ismereteiken túlterjedő fogalmakra, elvont képzetekre, stb. ma sem ismerem a kellő kifejezéseket. Boldogult atyám, ki a közéletben tevékeny részt vett, a román értelmiséggel gyakran érintkezett. Az ő körében ismertem meg én is őket. Azt a rokonszenvet, melyet atyám házában részemre előlegeztek, midőn én is a közélet mezejére léptem, a bizalom váltotta fel. Valószínűleg azért, mert tudták, hogy nem csak céltalannak, de egyenesen károsnak találtam azt a politikát, melyet Tisza István gróf később a „Tyúkszemre hágás” politikájának bélyegzett. A románság e magatartásomat mindig elismerte s minden kérdésben lehetőleg egyértelműen támogattott.

A két — akkor legjelentősebb — politi-

kai párt tehát nemcsak nem volt minden áron ellenem, de elismerve szándékaimnak helyességét, a legtöbbször támogatott is.

Volt tehát időm és munkakedvem, hogy a vármegye legnevezetesebb közgazdasági kérdéseit kiszemeljem s tartósan szolgálatukba szegődjem.

Pár évvel korábban fedezték fel a sármási földgázt. Mikor megértettük, hogy mit jelent ez a felfedezés, mily megmérhetetlen jelentősége lesz gazdasági életünkre, a gáz bírásáért versenyre keltek városok és vármegyék.

Ismertem Tordának természeti kincseit, tisztában voltam vele, hogy melyeket lehet a földgáz útján legnagyobb haszonnal értékesíteni. Ezeket vonultattuk fel a kormány elé. Sajnos a vasúti fővonal, Tordát évtizedekkel előbb, földalakulati okokból kikerülte. Ezáltal a város kikapcsolódott a forgalomból, hosszú évtizedeken keresztül visszamaradt fejlődésében azon többi erdélyi városok mögött, melyek szerencsésebbek voltak és fővonal útján a nagy forgalomba kerültek. A kormány méltányolta érveinket és én előre láttam, hogyan fogja Tordát nemsokára ellepni a létesítendő gyárak kéményeinek erdeje.

Ugyanekkor tárgyaltuk egész komoly

formában Tordának Kolozsvárral közvetlen vonal útján való összeköttetését s napirenden voltak más, a vármegye és város gazdasági életét közvetlenül érdeklő, nagy horderejű kérdések is.

Tisza István grófnak, első miniszterelnökségét követő bukása után a vármegye alispáni székét odahagytam és munkásságomat birtokom művelésének belterjessé tételére fordítottam. Oly gazdaságot vettem ekkor át, melyben megvolt a fejlődésnek minden feltétele, de hiányzott belőle a kellő felszerelés és pénztáramból az ennek megszerzéséhez szükséges tőke. Neki feküdtem ennek a munkának és sikerült. 1914-ben már oly terméskilátásom volt, mely ritkaságszámba menően igazolta befektetésem és céltudatos munkám helyességét.

Hálával volt eltelve szívem az Úr iránt, ki megengedte, hogy szülővármegyémnek szolgálatot tehessek s magánügyeimre is kiterjesztette áldását. Természetes volt tehát, hogy a közlegő égháborúról mitsem sejtve, a megelégedettség érzetétől áthatva üldögéltem a házam előtti terrasse-on s élveztem a vasárnap délután nyugalját.

Mint derült égből a villám.

Öt óra körül egyszerre csak hirtelen, élesen, mint egy vészharang, megszólalt távbeszélőm csengője. Odasiettem. Sándor János, akkori belügyminiszter, ki épen mezőkapusi birtokán tartózkodott, közölte velem, hogy aznap délelőtt, Ferenc Ferdinánd trónörökös és nejét Serajevóban egy szerb két pisztoly-lövessel meggyilkolta. Két kicsinyke pisztoly-lövés! Negyvenkettősök pergőtüzének, annyi rengeteg emberélet kioltásának, annyi siralom és jaj előidézésének, vészes előfutárjai!!

Mintha magas hegycsúcsról zuhantam volna alá. Agyamban úgy tolongtak a gondolatok, mint megrettent emberek tűzvész idején, a kijáró ajtók előtt. Mindegyik első akar lenni, de egyik sem tud a másiktól előre jutni. Magyarországon, sajnos, akkor még alig foglalkozott valaki, akinek nem ez volt főhivatása, a külügyekkel. „Még Horvátországot sem ismeri a magyar közönség,” — panaszkolta egyszer nekem Thallóczy Lajos. En sem ismertem a külügyeket, sohasem foglalkoztam velük. De néhány munkából, mi véletlenül kezembe került és a mindennapi hírlapi közleményekből mégis tudtam, mint a legtöbb ember, hogy Anglia félti iparát a mindennap hatalmasabban előre nyomuló német

ipartól. Tudtam azt, hogy az Anglia által hirdetett „európai egyensúly” nem más, mint annak megakadályozása, hogy bármely európai hatalom oly túlsúlyra vergődhessek, mely Anglia részére veszedelmet jelenthet. Németország már közel volt ehhez. Tudtam, hogy Franciaország nem akar Elzász-Lotharingia elvesztésébe véglegesen belenyugodni, holott azt csak XIV. Lajos vette el Németországtól s a háborút, melynek a tartomány elvesztése volt az ára, Franciaország vétkes könnyelműséggel hívta ki. Tudtam, hogy a revanche politikájának érdekében alázta meg gloire-ra váró fejét a gögös Albion előtt Faschodában. Azt is tudtam, hogy nem Nagy Péter cár végrendelete, de ennél sokkal hatalmasabb kényszer, az életfenntartási ösztön parancsolja Oroszországnak, hogy fagymentes kikötőt keressen, a legtermészetesebb út pedig ehhez, az aránylag leggyöngébb kezekben levő Bosporus birtoka. A Bosporust viszont csak a szárazföldről lehet megtámadni, csak onnan védeni. Ezért kell az oroszoknak Románia, meg a Balkán. Hogy Szerbia mennyire orosz kezben van s hogy a rubelek miként gurulnak, ezt tudni, — talán már az írás-olvasásra sem volt szükség.

Talán még kezemben volt a távbeszélő

kagylója, mikor mindezen gondolatok — mint előbb mondám — tűzvésztől megriadt emberekként rohanták meg értelmem felfogó képességét s mire visszatértem a terrasse-ra, a leáldozni kész napsugarak árnyképei már egy rettenetes európai háború lehetőségét adták a falakon torzképben vissza.

Az előbb még otthonos nyugodtság, megelégedettség, egyszerre oda lettek s azóta sem tértek többé vissza hajlékomba.

Következett a Monarchia által megejtett vizsgálat, melynek rendjén még a megtörtént gyilkoságnál is szomorúbb háttér bontakozott ki. Ferencz Ferdinánd személye nem volt a Monarchiában népszerű, a bécsiek sok mindent megbocsájtottak az uralkodóház tagjainak, de a túlzott takarékoságot nem vették jó néven. Úgy az osztrákok, mint a magyarok aggódva kísérték figyelemmel a trónörökös lobbanékony természetét és oly eszmékhez való ragaszkodását, melyek amelyebben járó belátás bírálatát nem állották ki. De végre is — most csak a magyarokról beszélek — a magyar trón várományosa volt, a magyar pedig mindig hódolattal hajtotta meg fejét azelőtt, kit Szent István koronája ékesített s mély érzelmeiben érezte magát megsértve, mikor erőszakkal kiragadták az élők sorából

azt, kinek fejét ő annak idején e koronával illetni kívánta. Ferencz Ferdinándnak alakja tehát egyszerre kilépett a népszerűtlenség köréből, a kegyelet körvonalai kezdték őt körülvenni. Mikor pedig a vizsgálat rendjén kitűnt, hogy a gyilkosság előkészítésében egy idegen állam akarata is érvényesült, a gyilkosság a nemzet becsületén ejtett szégyenfolt jellegét vette fel s ennek megtorlása a nemzeti becsület követelményének ismertetett el.

Hadüzenet Szerbiának.

A vizsgálatot demarche, majd ultimátum követte. Az ultimátum lejárátát követő napon, este kilenc óra után Sándor János telefonon felhívott, hogy másnap jelentkezzem nála Pesten. Az esti vonat már elment, éjjel indultam tehát. Nagyváradon virradott rám a reggel. Mindenütt lobogók lengtek, minden állomáson szólt a banda s a lakosság mindenütt a háborút éltette. Megértettem, hogy megtörtént a hadüzenet. A Monarchia belgrádi követe előttevaló nap, este hat órakor valóban elhagyta Szerbia területét.

Kormánybiztossá történt első kineveztetésem.

Délután két órakor érkeztem Budapestre. Nyomban felkerestem a belügyminisztert, ki

közölte velem, hogy a háború esetére szóló kivételes törvény alapján kormánybiztosokat kell kineveznie. Ezeknek kötelessége a köz-igazgatás mindazon ágazatainak kézbevétele, irányítása, melyek a harcra kelt sereg érdekeit érintik. Három kormánybiztosságot terveztek. Egyet a Felvidékre, Molnár Viktor — másikat a Délvidékre br. Tallián Béla személyében, s Erdélyre, helyesebben (mert hát ez a kifejezés: „Erdély” nem birt mindég pontos földrajzi határokkal) a cs. és kir. 12. hadtest (Nagyszeben) területére engem kívántak kinevezni. A belügyminiszter hosszasabban magyarázta teendőimet s kérdésére, hogy elvállalom-e a megbízatást, természetesen igennel feleltem. Erre megkért, hogy este keressem fel a klubban Tiszát.

Tisza nem akarta a háborút.

Többször hallottam Tiszának modora ellen, mellyel egyeseket fogadott, kifogást tenni. Nekem ez ellen soha kifogásom nem lehetett, sőt épen ellenkezőleg, velem Tisza mindig a legnagyobb szívességgel és oly barátilag érintkezett, hogy ez a kitüntetés, melyről éreztem, hogy érdememen felül való, bizonyos fokig még feszélyezett is. Most is a legbarátságosabban jött elém, a legszívélyesebben köszönte meg

„azt az áldozatot”, hogy a kinevezést elfogadtam, s nyomatékkal hangsúlyozta: „Tudtam, hogy Reád mindég számíthatok”. De bármily előzékeny is volt irányomban, amint hosszabban megfigyeltem, valami idegenszerűt, amit eddig nem láttam, vettem észre rajta. S amikor tünődni kezdtem azon, hogy mi is ez, egyszerre csak Arany János szavai jutottak eszembe, melyekkel a megbántott Toldi Miklóst jellemezte: „Mint komor bikának olyan a járása ...” Amikor a Házban a hadüzenetet bejelentette, mindenki tombolt, Apponyi azt kiáltotta: „Végre”, Andrássy pedig azt: „Fődolog, hogy jó a demarche szövege”. Egyedül Tisza volt komor. Akkor még nem tudtuk, hogy az egész Monarchiában ő az egyetlen felelős tényező, ki nem akarta a háborút. Számtalanszor volt alkalmam a háború folyamán előtte megjelenni, számtalanszor hallottam a háború érdekében kiadott rendelkezéseit és bármennyire megerőltetem emlékezetemet, soha a legkisebb jel sem hatalmazott fel arra következtetnem, hogy ő a háborút nem akarta, avagy ellenezte, különösen, hogy abból az országra nézve jót, üdvöset ne várt volna.

A király és Ferencz Ferdinánd.

Mielőtt a klubban történt kihallgatásom véget ért, megkérdeztem Tiszát, hogy miként vette és viseli őfelsége, Ferencz József a legújabb csapást, a trónörökös meggyilkolásának hírért. Azt felelte, hogy neki az a benyomása, miszerint az első megrázkódtatás után, mely Őfelségét, mint embert érte, háttérbe szorult a magánember érzelme s bizonyos megnyugvás vett rajta, mint uralkodón erőt, afelett, hogy trónváltozás esetén a Monarchia nem lesz azoknak a változtatási kísérleteknek, illetve az ezekkel járó veszedelmeknek kitéve, melyektől Őfelsége a trónörököst már annyiszor, de minden eredmény nélkül lebeszélni kívánta.

A katonaság és a hazai szerbek.

Másnap reggel eskütételre jelentkeztem a miniszterelnöki palotában. Több délvidéki főispán volt már ott, kik élénken panaszolták a miniszterelnöknek, hogy a katonaság több előkelő szerbet (Dungyerszky nevére emlékszem) a polgári hatóságok kikerülésével őrizetbe vett. Tisza azonnali gyors intézkedést ígért. Az orvoslás azonnal meg is történt, de a katonaság ezen eljárásával még sok baj volt azután is s még az sem bizonyult elégségesnek, hogy Tisza külön törvényt hozatott

ellene. Még 1916-ban is szerfölött sok aggodalmat és kellemetlenséget okozott nekem a katonaság eljárása, mert bárkit, a legkevésbé helytálló feljelentésre is, anélkül, hogy e feljelentést megvizsgálták volna, letartóztattak. Akkor ez szokatlan eljárás volt s méltán keltett mindenütt megbotránkozást.

Szegéderőül kirendelték mellém dr. Eckhardt Tibort. Bárha, mint arról meggyőződtem, dr. Eckhardt annyi tudást, mély belátást, szorgalmat, igyekezetet és munkaerőt hozott magával, hogy egymaga felért féltucat normális tisztviselővel, mégis jellemző az akkori helyzetre, hogy egyetlen embert elégségesnek láttak azon hivatás teljesítésére, melyre később 25 hivatalnokból álló szervezetet adtak mellém.

**Kövess Herman
gyalogsági tábornok.**

Még aznap délben haza indultam. Nemsokára Kövess Herman gyalogsági tábornoknál, a nagyszebeni 12. hadtest parancsnokánál tettem meg bemutatkozó látogatásomat. A tábornok igen kedves modorú és jó megjelenésű úr volt s mint azt az események később igazolták, kiváló vezéri képességekkel is bírt. Azalatt a pár nap alatt, melyet vele elindulásáig Szebenben töltöttem, a leg-

kellemesebb érintkezési viszony fejlődött ki közöttünk s az egyetértés a legteljesebb volt. Mint jellemzőt beszélték róla a következő esetet:

Evekkel azelőtt a Mezőhegyes körül tartott királygyakorlatok alkalmával hadteste igen szépen dolgozott s ezért ő, mint parancsnok, legfelsőbb elismerésben részesült. Hazatérve, társasbédet rendezett, jobbjára ültette vezérkari főnökét, Goldbachot, s ebéd közben felállva elmondotta, hogy milyen dicséret és kitüntetés érte, de ez nem őt, hanem a mellette ülő vezérkari főnököt illeti meg, ki az ő nevében tette azon intézkedéseket, melyek e kitüntetést maguk után vonták és nyilvánosan áthárította mindazt a dicsőséget, mit ő aratott, vezérkari főnökére, ki ezt igazában kiérdemelte.

Amikor én Kövessnél jelentkeztem, akkor Goldbach már egy gyalogdandárnak volt parancsnoka ezredesi rangfokozatban, a hadtest vezérkari főnöke pedig utóda, Egon Freiherr von Zeidler-Daublebski auf Sternegg volt, ugyanaz, ki később IV. Károly királynak szárnysegédje lett. Utóbbit is, mint kiváló katonát emlegették s az, hogy a király őt választotta szárnysegédének, ezt a feltevést látszik megerősíteni. Goldbach a háború alatt szintén kitűnő vezetőnek bizonyult.

Kövess tehát jól választotta meg tanácsadóit. Azt állítják, hogy XIV. Lajosnak legkiválóbb erénye tanácsadóinak helyes megválasztásában jelentkezett.

Világháború.

Akkori hírek szerint a szerbek már készek voltak a Monarchiának az ultimátumban foglalt feltételeit teljesíteni, mikor az utolsó nap délutánján megjött az orosz sürgöny, mely a szerbeket a jegyzékben foglalt követelések megtagadására utasította. A Szerbiának átadott hadüzenetünket tehát követte az oroszé. Csak a háború után tudtuk meg, hogy mily viszonyok között született meg az, de már a háború első napjaiban is talált hadseregünk az elfogott orosz katonáknál behívókat, melyeket még június hóban állítottak ki és pedig azonnali bevonulásra. így következett be az általános hadüzenet. A mi tartalékosaink legvérmesebb számításainkat is meghaladó pontossággal és oly tömegben érkeztek, hogy az elfogadásukra rendelt személyzet nem is tudott a naponta beérkező emberanyaggal megküzdeni, hanem a bevonultaknak egy részét rövid időre szabadsággalni volt kénytelen.

A csapatok nap-nap után indultak útnak

s úgy a tisztek, mint a legénység legnagyobb lelkesedéssel mentek végzetők elé.

A mozgósítási terv merevsége.

Igen jellemző az akkori mozgósítási tervre, hogy például a cs. és kir. 4. huszárezredet, mely Nagyszebenben és környékén volt elhelyezve, a részletes mozgósítás első napjaiban Szerbiába küldték. El is indult, meg is érkezett oda szerencsésen. Az általános mozgósítás elrendelésekor azonban azt a parancsot kapta, hogy Szerbiából menjen az orosz harcterre. De a mozgósítási terv csak úgy volt betartható, illetve ez az ezred csak úgy tudott a mozgósítási terv számbavételével az ország déli részéről ennek északi részébe fel-, illetve átmenni, hogy előbb korábbi állomáshelyére Szebenbe, vagyis az országnak keleti részébe jött vissza, itt kivagonírozott s pár nap múlva ismét bevagonírozva indult neki északi útjának.

Ferencz József lovagiassága.

A részleges mozgósítás első napjaiban történt, hogy a szerb hadsereg vezérkari főnöke a hadüzenet megtörténtekor valamely nyugati fürdőn üdült s hadvezérhez illő előrelátással Magyarországon keresztül igyekezett

haza. Pesten, a vasúti állomáson kiderült személyazonossága, nyomban letartóztatták s egyik kaszárnyában rendeztek be neki hirtelen egy lakosztályt.

Amikor a Felségnek erről jelentést tettek, azonnal szabadon való bocsátását s a szerb határig való elkísértetését rendelte el.

Már akkor nyomban közszájon forgott a mondás, hogy Ferencz József Európának utolsó gentlemanje. A jövő fölött jóslásokba bocsátkozni igen nehéz s legtöbbször háládatlan feladat. Annyi azonban bizonyos, hogy hasonló „nemes gesztussal” azóta, mostanig sem találkoztunk.

Az aranyláz.

A részleges és általános mozgósítás elrendelése közti időben értesítést vett a kormány, hogy az entente hatalmak nagyobb mennyiségű aranyat akarnak gépkocsikon Magyarországon keresztül Oroszországba csempészni. Rendelet jött tehát, hogy a gépkocsik megfigyelendők s ha gyanúsak, feltartóztatandók.

Úgy hiszem, hogy csakis a háború kitörésével fellépett általános láz hatása alatt lehetett e hírnek vagy értesítésnek a valószínűség látszatát felvennie. Mégis, nemcsak az erre illetékes hatóságok tettek meg a leg-

lelkiismeretesebben minden szükséges óvintézkedést, de magok az ellenőrzésre kirendelt közegek is oly buzgalommal láttak feladatuk teljesítéséhez, hogy azt csak az arany bűvös varázsa indokolhatta.

Az autóforgalom ellenőrzésének e napjai alatt jött Romániának jelenlegi trónörököse autón Berlinből, Erdélyen keresztül Bucureştibe haza. Nem kis gondot okozott az ellenőrző közegeknek oly irányú, pontos és kimerítő, előleges értesítése, hogy a hercegnek autója minden fölösleges feltartóztatástól és ellenőrzéstől menten haladjon e területen át. A pesti autóklub megbízásából gróf Pongrácz János vezette a több autóból álló menetet, magyar csendőrőrmester ült teljes díszben az első autón, a kocsivezető mellett s így sikerült a késve érkező herceg átutazásának simaságát biztosítani.

Úgy tudom, hogy a herceg tisztelgett Schönbrunban s Ferencz Józsefnek naponta kellett jelentést küldenünk a herceg utazásának részleteiről.

De nem is volt indokolatlan a sok óvintézkedés, mert tudomásom szerint — nem ugyan Erdélyben, de Ausztriában és a magyar északi határon — ezen ellenőrzésből kifolyóan végzetes szerencsétlenségek is történtek.

Oly heves volt a csempésző autók után való kutatás, hogy az ellenőrzés megszüntetését követő első napokban is alig lehetett még a rendes forgalmat ismét felvenni. Nekem, magamnak is, igen kellemetlen tapasztalatokat volt alkalmam szerezni.

Ismétlem, pár nappal rá, hogy az ellenőrzést beszüntették, Aradra kellett mennem. Az ellenőrül kiküldött községi és csendőrijáratok jórészt be voltak már vonva. Ennek dacára mégis találkoztam és ami a legrosszabb volt, minden megfelelő rendszer nélkül portyázó csendőrijárőrökkel, kik vagy valamely útkanyarulatból, vagy épen les helyről, a közvetlenül már előttük futó kocsi elé ugrottak s lövésre kész fegyverrel kívánták a sebesen haladó kocsinak azonnal való megállítását. Ez rendszeren csak tömlőszakadás által volt elérhető, mi néha — nagy meleg lévén — puska lövésnek megfelelő hang kíséretében történt. A lövésnek hangzó szakadás dörejé újabb félreértésre adott alkalmat s szerencséről beszélhettünk, hogy a zavarba hozott csendőrök nem viszonozták valamivel komolyabb alakban azt. Egyik községben pedig épen az ablakon keresztül ugráltak ki ingujjban, sapka nélkül, ránk fogott fegyverrel, a csendőrök. Zajt hallva hátunk mögött,

pillantám meg a ránk irányított fegyvercsőnek fénylő végét. Alig volt időnk fékezni.

Arad megye egyik községében, melyen sötét este haladtunk át, a nép maga vette körül lassúbb ütemben haladó kocsinkat, még pedig oly hirtelen, hogy a szerencsétlenség elkerülése végett meg kellett állítanunk a gépet. Az át nem tekinthető sötétségen és poron keresztül egy éles, parancsoló hang ütötte meg fülemet. Oly sajátságos, éles volt e hang, hogy bár tíz év óta nem hallottam, azonnal felismertem. Topánfalva egykori körjegyzőjének volt a hangja. A jegyző nevét kiáltva, feleltem vissza, ő azonban nem ismert fel hangomról. A lámpa elé kellett állanom s le kellett vennem szemüvegemet, hogy a jegyző, ki most e községben működött, felismerjen. Annál nagyobb volt aztán öröme. Azt kívánta, hogy háljunk meg nála, de utunk sürgős lévén, barátságos meghívásának nem tehattünk eleget. Ő ugrott fel tehát autónkra s a szomszéd körjegyzőségig kísérve minket, a viszontlátás örömeinek engedett szabad teret.

Rendre elfogytak a csapatok Szebenből s a katonai parancsnokság is elhagyta a várost. Törvény szerint csak egy katonai parancsnokságnak kellett ott visszamaradnia,

nem volt tehát értelme annak, hogy én tovább is Szebenben üljek, azért e most említett katonai parancsnoksággal és a kormányal abban egyeztem meg, hogy a továbbiakig átteszem székhelyemet Tordára, honnan csak időközönként járok le Szebenbe. Ez úgy szeptember hó közepe táján történt.

Az olaszok magatartása.

Még Szebenben való tartózkodásom alatt egyszerre csak annak a híre terjedt el, hogy a hármasszövetségbe tartozó olaszok az entente oldalára csaptak át. E hír nagy nyugtalanságot okozott, indokoltnak tartottam tehát valódisága felől meggyőződést szerezni s ezért kérdést intéztem a kormányhoz. A válasz ugyan megcáfolta e hírt ebben az alakban, de megerősítette az olaszok semlegességi nyilatkozatát, mely tudvalevőleg a németek marne-i katasztrófáját vonta maga után.

Metianu metropolita.

Szebenben való tartózkodásom alatt többször fordultam meg Metianu, akkori görög-keleti metropolita házában. A metropolitát már korábban, egy vármegyében épült görög-keleti templom felszentelése alkalmával ismertem meg s ekkor igen hosszasan volt

alkalmam vele társalogni. Az ősz patriarcha modorának nyájassága, jósága már akkor megnyert. Ezt most is fenntartotta részemre és bárha Szebenben nála tett látogatásom tisztán csak udvariassági tény volt, ő mégis, anélkül, hogy ezt én kihívtam volna, igen nyomatékosan emelte ki a trón örökösének megöletése fölötti felháborodását és felhívott, hogy csak forduljak hozzá minden egyes esetben bizalommal, mikor híveinek a háború alátámasztására irányuló buzgalmát fokozni látom szükségesnek. Egyszer sem jutottam abba a helyzetbe, hogy az ősz püspök felajánlott támogatását igénybe kelljen vennem. A románság állandóan — a nép legszélesebb rétegeiben is — változatlanul állott a dinasztia és a monarchia sorsa mellett. Az első hadikölcsön kibocsájtása alkalmával a fogarasi adóhivatalhoz beállított egy öreg román földmives és mikor megkérdezték, hogy mi járatan van, azt felelte: „Azt hallottam, hogy a császárnak a háborúhoz pénzre van szüksége, én is hoztam részére ezer koronát”. Az adóhivatal vissza akarta neki adni ebből azt a néhány koronát, mely a jegyzett kötvény kibocsájtási ára és annak névértéke között mint különbség jelentkezett, de az öreg vonakodott azt vissza venni, csak azt

ismételte: „A császárnak szüksége van pénzre, én ezer koronát hoztam neki és nem veszek vissza belőle semmit”.

Rémhírek az orosz frontról.

Nemsokára Tordára való visszatértem után, utasítást kaptam a belügyminisztertől, hogy látogassam meg Besztercenaszód vármegyét és ellenőrizzem ott azon kormányrendelet végrehajtására szóló előleges intézkedéseket, melyek a közigazgatási hatóságoknak ellenséges betörés esetén való magatartását szabályozzák. E rendelet szerint, ha az evakuálás el lenne rendelve, — mit minden esetben csak a miniszter, illetve helyette a kormánybiztos tehet meg, tehát sohasem a katonaság — elszállítandók azok az értékek, melyeknek az ellenség hasznát veheti és első sorban a fegyvert fogható lakosság, a hatóságok ellenben helyükön maradnak az utolsó percig. Ezek csak a mi hadseregünkkel vonulhatnak vissza, a községi előjáróságok pedig még ekkor is vissza maradnak és az ellenséges megszállás alatt a lakosság érdekeit igyekeznek — amennyiben lehet — megvédeni. Ez volt a nagyon egyszerű és világos rendelet, mely mégis annyi tévedésnek lett áldozata. Ezt kellett Besztercén kellő világításba helyeznem.

Így elmentem október első napjaiban Besztercére, hol Fehérváry Jenő volt a főispán és Hunyadi Imre az alispán. Az oroszok már Máramarosban voltak. A katonai alakulat csak valami kis helyőrségből állott és parancsnoka egy nyugdíjból visszahívott ezredes volt. Két napot töltöttem ott. Azt találtam, hogy mindenki tisztában van feladatával, különösen a főispán tett reám jó benyomást, kii különben is mint személyileg bátor, férfias embert ismertem már régóta. Az öreg ezredes nem sok erélyt árult el, de amikor a főispánnak eziránti aggodalmait megemlítettem, ő tréfásan, jó kedvvel azt felelte, hogy csak nyugodjam meg, mert ha az ezredes idegei fölmondanak a szolgálatot, ő, t. i. a főispán fog, mint volt tartalékos tiszt, a csapatok élére állani.

Beszterce futása.

Estefelé autóra szállottam s megindultam hazafelé. De már rövidek voltak a napok, köd is ereszkedett, nem jutottam tovább Felőrnél. Ott akartam meghálni. Vacsora után két csendőr jelentkezett nálam, kik elmondták a besztercei főispán azon üzenetét, hogy az oroszok Naszódnál betörték Erdélybe. Későre járt az idő, egyebet nem tehettem, mint azonnal telefonáltam Szebenbe a katonai parancs-

nokságnak s közöltem vele a történeteket. Még az éjjel megjött a válasz, hogy a Kolozsváron rendelkezésre álló csapatokat segítségül küldték. Ugyancsak ezen éjjel felhívtam a besztercei csendőrparancsnokságot, hogy vonja azonnal össze a rendelkezésére álló, mintegy száz fő csendőrt s igyekezzék azt az irányt, honnan a betörést jelentették, földeríteni, hogy mire a katonaság megjön, legalább azzal legyünk tisztában, merre kell keresni és körülbelül mekkora ez az ellenséges erő, mellyel számolnunk kell. Mihelyt látni lehetett, visszaindultam Beszterce felé. Nem jutottam azonban Bethlennél tovább, hol a menekülő lakosság egész táborát találtam az országúton. Persze azonnal megállottam és igyekeztem a menekülőket is megállásra bírni. Ezek hol hallgattak reám, hol a bukovinai evakuálás szomorú példájára hivatkozva, tovább folytatták útjukat. Nekem égett a föld a talpam alatt, mielőbb Besztercén szerettem volna lenni, hogy lássam és tudjam, mi van ott és megakadályozzam azt a zűrzavart, ami ebből a fejvesztett menekülésből támadt és még támadhatott. Felkértem tehát telefonon gróf Bethlen Balázst, Szolnokdoboka vármegye főispánját, hogy jöjjön ki Bethlenbe s állja ő a lakos-

ság megnyugtatójának feladatát, mialatt én Besztercére megyek. Amíg Bethlen Balázs grófra várakozva Bethlenben állottam, kétszer is megkísértetem, hogy Besztercével az összeköttetést telefonon elérjem. Persze a főispánt kerestem. Először azt felelték, hogy eltávozott. Kérdeztem, hogy hová, mire azt mondták, hogy nem tudják. Még akkor azon feltevésemben voltam, hogy elment a csendőrökkel Naszód vidékére, a helyszínén győződni meg a hírek mibenléte felől. Másodszori felhívásomra a főispáni iroda már nem jelentkezett. Közben megérkezett Bethlen Balázs és a katonák csapatainak első része s én feloldva látván magamat azon kötelességek alól, melyek ideiglenesen Bethlenben lekötöttek, folytattam utamat Besztercére. De már nagyon eltelt az idő, csak teljesen sötétben érkeztem oda. Nagy meglepetésemre, a város polgármesterén kívül, egyetlen hatóságot sem találtam már ott. Elment a főispán, el az alispán, el a főszolgabírók. Ezek délután 3 óra körül — amíg én Bethlenben voltam — átvágtak Szászrégen felé. Időközben megérkezett a Naszód vidékére kiküldött csendőrség jelentése is, mely szerint, amint azt alább látni fogjuk, az egész orosz betörés alig volt több vaklármánál. Még azon éjjel hirdetményeket

nyomattam és ezekben világosítottam fel a lakosságot a valódi tényállás felől és igyekeztem a városnak és környékének megbolygatott nyugalmit visszaadni. Ami különösen Besztercének derék polgármestere közreműködésével sikerült is.

A betörés története ez:

Amint már említettem, az oroszok Máramarosban voltak. Máramarost Besztercenaszódttól éles hegylanc választja el. Az oroszok bal szárnya erre a hegylancra támaszkodott és ezen voltak legszélsőbb baloldali biztosító csapataik. Egy járőr bement requirálni a legközelebb eső községbe, mely már Besztercenaszódhoz tartozott, a falu megrémült, a postás még jobban, telefonált ijedten az alább fekvő községeknek, hogy: „Itt vannak a muszkák!” Lecsapta a kagylót s futott lefelé. Példáját követte a völgy többi postása, úgy hogy pár óra alatt az a völgy, mely Naszódttól északra a máramarosi határra vezet, a posta- és telefonkezelőktől meg volt fosztva. Oda kérdést ezúton tenni, tehát már nem lehetett. Éppen aznap este meggyúlt Naszódton néhány nagyobb boglya széna, melynek világossága messze behatolt a sötét éjszakába. Mindenki biztosra vette, hogy az oroszok már Naszódton vannak, anélkül azonban, hogy azok, kiknek

a valódi tényállást felderíteni kötelességük volt, utána jártak volna annak, hogy a lát-szatból mi igaz.

Nemcsak a közigazgatási hatóságok vesztették el fejüket, maga a katonaság járt elől rász példával, amennyiben először ő üritette ki Beszterce városát s felhívta a főispánt, hogy kövesse őt. A főispán csak annyiban hibázott, hogy a nagy zavarban megfélekedett a miniszteri rendeletről, melyet előtte való napon még olyan jól tudott. Elfelejtette, hogy a katonaság neki egyáltalán nem rendelkezik s csak a miniszternek van joga evakuálást elrendelni. Igazán sajnálatos volt, hogy épen az a főispán esett ennek áldozatul, kinek személye különben annyira rokonszenves volt s ki személyes bátorságának annyiszor adta azelőtt tanújelét. Csak a főispánt mentette fel a kormány állása alól, a többi tisztviselő elég simán úszta meg elfutásának következményeit. A főispán volt a vármegyének feje, vezetője, a tisztviselők a maguk mentségéül a főispán példájára hivatkoztak s a kormány eltekintett attól, hogy szigorát velük szemben is érvényesítse.

Nekem jutott az a kellemetlen szerep, hogy ennek a szomorú megfutasnak részleteit felderítsem.

Bukovinai utam balsikere.

Még tartott a vizsgálat, mikor a miniszterelnöktől utasítást kaptam, hogy menjek át Bukovinába, főleg Dorna-Watrára s nézzem meg, hogyan áll ott a helyzet. Dorna-Watra Besztercétől nincs messzire. Október 8—9.-én délelőtt autóra ültem s Felszeghy András gépkocsitulajdonos, mellém beosztott tiszt kíséretében el akartam indulni. Az Estnek egy munkatársa akkor Besztercén volt, az is kért, hogy vigyem magammal. Ő is velünk jött tehát. Minden nagyon szépen ment a Borgó szoros aljáig, itt azonban már havazni kezdett. Mi azért folytattuk utunkat, de a havazás tovább tartott, sőt erősödött. Amikor már majdnem elértük a tetőt, akkora volt a frissen esett hó, hogy az autó minden biztatás ellenére megállott. Időközben el is sötétedett. Vontató erő után néztünk, mit a havas tetején nehezen lehetett keríteni. Végre mégis sikerült szereznünk hat ökröt és négy lovat. De minden hiába volt, az autó nem ment előre, felfelé vontatni pedig az elébe fogott állatok sem bírták. Nem volt más hátra, mint visszafordulni s megindulni hazafelé. Mindezzel persze rengeteg idő telt el, úgy hogy éjfél felé járt az idő, mikor visszaérkeztünk Tihucára, az utolsó magyar csendőrőrs állomására.

Meg is voltunk ázva-fázva, reggel óta nem ettünk, örömmel üdvözlöttük tehát a kultúrának a Borgó hegyen levő utolsó végvárát és a csendőroket megrázza éjjeli álmukban, tőlük kértünk valami ennivalót. De későbbre járva az idő, ők sem adhattak egyebet egy darab vastag szalonnánál. A hírlapíró már jó idő óta csokoládét rágcsált éhsége ellen és ismételten nagy készséggel ajánlotta fel vendégszeretét. Állította, hogy a csokoládé enyhíti az éhséget. De amikor a szalonnát meglátta, ő is félretette a csokoládét és beismerte, hogy az csak a jóllakott embernek való, de az éhséget, minden tápláló ereje mellett, sem csillapítja. A hajnal derengett már, mikor Besztercére visszaértünk.

Gróf Meran és a bukovinai menekülés.

Egyik ilyen besztercei utam alkalmával ismerkedtem meg gróf Merannal, Bukovina helytartójával, ki az oroszok nyomásának engedve, Csernowitzból előbb Dorna-Watrára, majd Besztercére vonult vissza. A kormány rendeletéből támogatnom kellett a bukovinai menekülők hátravonulását. Sok száz fuvarral voltam segítségökre, miért nemcsak Meran volt hálás, hanem az osztrák kormány is köszönő iratot küldött nekem. Gróf Meran

értett ahhoz, miképen kell magát megkedveltetnie és az adminisztrációban is otthon volt. Még azután is, hogy vidékünkéről eltávozott, váltottunk egymással tisztán magántermészetű leveleket.

Első bemutatkozásom Károly főherceg, akkori trónörökösnél.

1914 decemberében, közvetlenül karácsony előtt, ismét Dorna-Watrára készültem Meranhoz, a kölcsönzött fuvarok ügyében s mikor a felsőborgói vasúti állomás területén akartam átmenni, azt lezárva találtam. Kérdezősködésemre azt a választ nyertem, hogy Károly trónörökösünket várják Dorna-Watra felől, ki itt ül vonatra. Számítva arra, hogy Meran gróf vele lesz s így a dornawatrai utat megtakaríthatom, megállottam az állomáson, hová nemsokára a trónörökös is tényleg megérkezett s Meran gróf valóban a kíséretében volt. Ekkor lettem Őfenségének bemutatva. Térdig érő hóban állottunk. Őfensége nagy érdeklődést mutatott az erdélyi állapotok iránt, többször intézett hozám jártasságát igazoló kérdéseket s élénken festette előttem a galíciai állapotokat. Persze főleg a háborút érintő közigazgatási kérdésekről volt szó, melyeknek rendjén nem takarékoskodott a galíciai hatóságok magatartását

elítélő kifejezésekkel. Élénken érdeklődött „Tisza gróf” iránt. Minden szava, mely Tiszával kapcsolatos volt, iránta érzett nagy bizalmáról tanúskodott. Öfenségének módorán látszott, hogy „kedves” akart lenni, a magyarban is, melyet kifogástalanul beszélt, a legeredetibb kifejezéseket kereste. Sikerült is neki mindkettő.

**Br. Pflanzer-Baltin lovassági
tábornok és hogyan kerültem
be a hadvezetésbe.**

Pár nappal később Pflanzer-Baltin lovassági tábornok, ki békében a bécsi vezérkari iskola taktikai tanára volt, értesített, hogy erdélyi katonai parancsnokká van kinevezve s találkozni akar velem. Én megint Besztercén voltam. Ő arrafelé jött és így Désen találkoztunk. Ekkor tudatta velem, hogy Öfelségétől újabb hadsereg felállítására nyert megbízást, melynek feladata Erdélynek betörés ellen való biztosítása. Támogatásomat kérte, mit én kötelességszerűen rendelkezésemre is bocsájtottam. Beszélgetés közben megjegyezte, hogy volt a császárnál, kitől azt a parancsot kapta, hogy csak álljon készen itt Erdélyben, de ne menjen az ellenség elébe. Hosszasan magyarázta nekem e taktika hátrányait. Kért engem, hassak oda,

hogy a „császár” változtassa meg hadiparancsát. Ilyen kérés egészen szokatlan és új volt előttem. Sohasem gondoltam reá, hogy a hadviselés taktikájába beleszóljak. Mindazonáltal nem akartam merev lenni vele szemben és megígértem, hogy megkísérlem a dolgot. Még aznap este szóltam telefonon Tiszának s részletesen vázoltam az esetet. Tisza is gondolkozóba esett, de végre is azi mondta, hogy épen indul Bécsbe, másnap audiencián jelenik meg Őfelsége előtt s meglátja mit tehet az ügy érdekében. Másnap délután már Bécsből hívott Tisza telefonon s közölte velem, hogy Őfelsége megengedi Pflanzer-Baltinnak, hogy Erdélyt elhagyja, ettől északra foglaljon állást és ekként biztosítsa a határokat. Pflanzer-Baltin nagy örömmel köszönte meg eredményes közbenjárásomat. Ezután ment ő Máramarosba s innen Csernovitz környékére. Úgy tudom azonban, hogy a taktika tanára a gyakorlatban nem vált be, nem tudta a reá bízott, mindennél drágább emberanyagot kímélni. Pflanzernek vezérkari főnöke Soós, akkor vezérkari ezredes, a későbbi tábornok, volt.

**Ferencz Salvator főherceg
látogatása a Katonai kórházakban.**

1915 január hó első napjaiban értesítést kaptam a kormánytól, hogy Ferencz Salvator főherceg, Ferencz József veje, a Vörös Kereszt-egylet fővédnöke, Erdélyt s itt a katonai kórházakat meg fogja látogatni. Felkértek, hogy utazzam elébe Nagyváradra, kísérem végig Erdélyen s Herkulesfürdön jelentkezzem le nála. így is történt. Két tiszt jött még velem, kik kíséretéhez tartoztak. Az egész úton, mely nyolc napi időt vett igénybe, semmi nevezetes nem történt. Szakadatlan sorban jártuk a kórházakat. A főherceg nem fogyott ki az érdeklődésből.

**Tartalékos orvosok -
a hadseregben.**

E kórházjárással kapcsolatban említék, meg két oly körülményt, melyet a kórházakban való gyakori látogatásaim alkalmával tudtam meg és amely igazolta azt, hogy bár az osztrák hadsereg az utóbbi évtizedek alatt igen sokat engedett régi „Vorschrift”-jéből, de még mindég nem eleget.

Így például mindennapi eset volt, hogy kiváló egyetemi tanárok, mert a hadseregbe csak mint tartalékos főorvosok voltak beosztva, a tűzvonalban, a kötözőhelyen telje-

sítettek szolgálatot, a kórházakban pedig régi, kiérdemült, öreg törzsorvosok végezték a műtéteket, kik az orvosi tudományoknak, különösen a műtétek terén az utóbbi évtizedek alatt tett óriási haladását legfeljebb csak könyvekből ismerték. Ennek persze az a gyakorlati eredménye volt, hogy kitűnő sebésztanárainknak egyrésze hősi halált halt, vagy az ellenség kezébe került. E veszteségeket aztán kevéssé ellensúlyozta a mérleg másik serpenyője, melyben veterán katonai orvosaink megmaradása és az általuk kevesebb sikerrel végzett műtétek eredménye szerényen húzódott meg.

A belgyógyászat terén is sok szó fért a katonai orvosok alkalmazásához. Itt is kizárólag csak a katonai rangfokozat volt irányadó. Egy elsőrendű bakterológust, ki a bécsi egyetemen mint tanár működött, egyik erdélyi kórházba osztottak be. A kórház vezetője egy kiérdemült „Generalstabsarzt” volt, ki bacillust még sohasem látott. Ez az alorvos mutatta meg neki az elsőt, mégis egy alkalommal, mikor a „Generalstabsarzt” rossz diagnózist csinált s a fiatal alorvos mikroszkopjára hivatkozva, ellenvéleményt adott, a makacs öreg raportra citálta őt, itt állapította meg a diagnózist s adott parancsot a

beteg kezelésének mikéntjére. Maga a fiatal egyetemi tanár beszélte el nekem e szomorú történetet.

A beteg sorsát nem mertem megkérdezni, de azonnal jelentést tettem az esetről kormányomnak s nem titkolhattam el örökömet, mikor röviddel reá a vezértörzsorvos urat a jól megérdemelt nyugalomba láttam masírozni.

A főherceggel végzett körút alkalmával láttam először olyan sebesülteket, kiknek tenyerük volt átlöve.

A gyöngye szerb ágyúk.

Mikor a főhercegnél Herkulesfürdőn, rendeltszerint jelentkeztem, igen barátságosan megköszönte eddigi kalauzolásomat s meghívott, hogy tartsak vele orsovai kirándulásában is, hol a harcteret kívánja megtekinteni. Itt alig volt valami csapat. Csak ágyúink álltak Orsova fölött, egy magas hegyre felvonatva. A szemben levő oldalon, a Duna jobb partján állottak a szerb ágyúk, melyek azonban alig voltak képesek a Dunán áthordani. A parton épült Orsova városát még elérték, de fölötte álló ágyúinkat már nem. Egyik fél se nagyon erőltette meg magát, néha-néha tettek egy lövést, nehogy elfelejtsék, hogy

háborúban vannak. Még visszakísértem a főherceget Lúgosra, hol véglegesen elbúcsúztam tőle és haza tértem.

A szigorú altábornagy.

A főherceget kísérő utamban talákoztam először Njegovan altábornaggal, kit akkor küldöttek Erdélybe katonai parancsnoknak, a harctérre ment Pflanzer-Baltin lovassági tábornok helyett. Njegovant nem valami jó hír előzte meg. Az orosz harctéren könnyelműsködött, nem derítette fel az előtte fekvő erdőt, mielőtt ott tábort ütött volna. Az oroszok meglepték, megvadult lovak leverték lábáról, elájult, egy tüzérszekéren mentették ki. Mint parancsnok, állítólag túlszigorú volt, katonái lázongtak ellene. A magánérintkezésben is túlzott nézeteket vallott. Azt tervezte például, hogy a háború befejezése után minden katonát, ki az ellenség kezébe esett, vizsgálat alá vétet s azokat, kik fogságba esésük körülményeivel ártatlanságukat nem tudják igazolni, főbe löveti. Nem akarta nekem elhinni, hogy oly rettenetes háború után, melyben a nemzetnek százezrei maradtak a harcmezőn, nem lesz ország, mely további vérontásra kapható legyen.

Erre a túlzott s minden katonai felfogá-

son túl terjedő gondolkodásra és képtelen állásfoglalásra vezetendő vissza vele való összekülömbözésem is, mely ugyan jóval később következett be, mindazonáltal, mert rá és általában véve a katonák felfogására nézve jellemző, már itt ismertetem. Kisküküllő vármegye területén, már nem emlékszem hogy hol, de nem messze Dicsőszentmárton-tól, volt valamely katonai alakulat, melynek parancsnoka ellen a vármegye alispánja, rövid időközökben háromszor egymásután emelt nálam panaszt, hatáskörének túllépése miatt. Az első és második alkalommal csak pár sor kíséretében tettem át az ügyet Njegovánhoz. De amikor már harmadszor jött hozzám följelentés, anélkül hogy bár az elsőre választ kaptam volna, külön felhívtam a parancsnok figyelmét erre az önkényeskedő tisztre és kértem, hogyha a vizsgálat a feljelentésben foglaltakat igazolná, vonja őt felelősségre. Legnagyobb meglepetésemre, ezt a — fölösleges is kiemelnem — legudvariasabb és legtárgyilagosabb hangú átiratomat egy gorombának mondható válasszal viszonzotta, melyben óvást emelt az ellen, hogy én őt kötelességeire kioktassam. Sokáig bámulva néztem választát, ismételten átolvastam, mint aki nem érti a dolgot, kikerestem ere-

deti fogalmazványomat, hogy meggyőződjem afelől, nem adtam-e ebben, — természetesen véletlenül — alkalmat valamely félreértésre. De mindez nem vezetett eredményre. Sehogyse tudtam a válasz gorombaságának magyarázatát megtalálni. Nem volt más választásom, mint felterjesztenem e kifogásolt átiratot öszszes előirataival együtt a kormányhoz. A kormány panaszt emelt ezért a legfőbb hadvezetőségnél, ahonnan Njegovan valószínűen megfelelő rendreutasításban részesült, mert azután magán úton többé nem érintkeztünk. Ő került engem és én nem kerestem őt. Mindamellet azután sem hagyott nyugodni annak tudata, hogy valaki, ki oly magas állást tölt be, egy kifogástalanul udvarias átiratra oly sértő hangon felelhessen, amilyen magasabb hatóságok még indokolt esetben sem szoktak egymással érintkezni.

Amikor Arz lett Erdély parancsnoka, neki is előhoztam egyszer a történeteket és ő anélkül, hogy a hang érdekességét védhetőnek találta volna, a Njegovan kirohanását úgy magyarázta meg, hogy a katonaságnál oly esetekről, melyek megtorlást kívánnak, csak egyszerű jelentést szokás tenni. Annak megállapítását, hogy a jelentés tartalmának igazolása mit von maga után, annyira az ille-

tékes hatóság körébe tartozónak vélik, hogy ezt még csak kérni is — amint azt mi a polgári életben minden beadványban elmaradhatatlanul szoktuk — a katonáéknál legalább is tapintatlanság számba ment.

Ismétlem, hogy ez az eset megismerkedésünk után jóval, azt hiszem, már 1916 első felében történt. Addig teljes volt a harmónia köztünk, ha nézeteink néha el is tértek egymástól.

A „Vorschrift” és a szegény emberek pénze.

1915 januárjában történt, hogy a kormány végre dűlőre vitte a mozgósításkor elvett igavonó állatok (lovak) értékének megtérítését. A mozgósításkor nagyon sok járatlan, könnyelmű s hivatását nem értő tisztet kellett alkalmazni. A legkevésbé alkalmasokat a szekeresz tisztek között találtam. A ló átvételénél minden lóról elismervényt kellett adni. A tisztek hol adtak ilyeneket, hol nem. A mozgósítás lezajlása után nagyon sokan — legtöbbször szegény parasztok — panaszkodtak nálam, hogy lovukat elvitték, de elismervényt nem kaptak s árát sem fizették ki. Érdeklődtem eziránt a szebeni katonai parancsnokságnál, itt mindenben megerősítették e szegény emberek panaszát, de hozzá-

tették, hogy ily elismervények nélkül fizetni, legnagyobb sajnálatukra, nem tudnak. Időközben értesítést kaptam, hogy Fogarason, a régi várban, mely akkor kaszárnyának használtatott, egy félre eső helyen egész köteget találtak ezekből a kiállított, de nem kézbesített elismervényekből. Ezek megkerülvén, a panaszosok egyrésze kielégíthető volt, de még ezután is több millióra menő követelés maradt kiegyenlítetlenül. A kormánynál szót tettem e szegény emberek érdekében, az pedig a hadügyminiszterhez fordult. Ez is készségesen akart segíteni, azonban teljesen „vorschriftswidrig” lett volna a katonai parancsnokságot azzal a diszkrét joggal felruházni, hogy az átvételi elismervény bevonása nélkül fizessen. Mivel a hadügyminiszter mindenképen segíteni akart, úgy kerülték meg a „Vorschriftet”, hogy nem a katonai parancsnokságot, hanem engem biztak meg annak kiderítésével, hogy az illető panasztevők tényleg adtak-e be lovat, és ha igen, mi volt azoknak értéke. Az általam kiderített tényállás alapján, az én igazolásom ellenében utalványozták ki e pár milliót a katonai kincstár terhére. Tehát nekem, kit a hadügyminiszter nem is ismert, soha sem is látott, ki tőle semmiféle minőségben nem függtem,

megadhatónak találta ezt a, minden esetre bizalmas jellegű, habár közvetett utalványozási jogot, de a saját alárendelt közegeinek már nem. Természetesen nem azért, mintha bennük, épen úgy mint bennem, teljesen meg nem bízhatott volna, hanem csak azért, mert a katonaság más módon, mint ahogy elő van írva, nem fizethetett.

Ehhez hasonló katonai felfogásra emlékeztet az a kedves történet, mely még a háború előtt, állítólag Galgóczy altábornaggyal történt meg.

Boszniában volt ő hadtestparancsnok, hol a forraságok mellőzésével, sietve kellett egy utat építtetnie. A hadügyminisztérium, illetve annak intendánsi osztálya elküldte a szükséges 60.000 forintot Galgóczynak. Ő ezt megkapta s természetesen a legbecsületesebben fel is használta, de mivel utálta az írást — bárha alárendelt közegei bizonyára mindent elkészítettek — nem akarta a számadásokat felterjeszteni. Második, harmadik sürgető iratra, melyben az öreg urat már fenyegetni is merészték, azt felelte sürgönyileg: „Hatvanezret kaptam, hatvanezret elköltöttem, aki nem hiszi, az számár.” Nagy volt a megütközés a Kriegsministeriumban, a miniszter okos ember volt, nem akart bele-

elegyedni a dologba, mert ismerte Galgóczyt, ki Őfelségénél annyira kedvelt volt. A főintendánsnak azonban kezdett kellemetlen lenni a kérdés, sokan megtudták az esetet, mosolyogtak rajta. Galgóczynak egyenesen neki menni ő sem mert, de a rajta esett sérelmet sem akarta eltűrni, gondolt tehát merészet és nagyot s audienciára jelentkezett Őfelségénél. Ott szép rendjében elmondta a dolgot és a végén átadta Őfelségének Galgóczy sürgönyét. Őfelsége felteszi szemüvegét s olvasni kezdi: „Hatvanezret kaptam, hatvanezret elköltöttem, aki nem hiszi, az számár.” Hamiskás mosolyra húzódott a bajusza, és „én elhiszem” szavakkal vissza adta a sürgönyt az elképedt főintendánsnak.

Az olasz hadüzenet.

1915 tavaszán, pünkösdkor következett be az olasz hadüzenet. Éppen Bécsben voltam. A jó bécsieket nagyon bántotta az olaszok magatartása, kik a hármasszövetség tagjai voltak, ennek előnyeit hosszú időn át élvezték, (Tripolis, stb.) s amikor az ellenszolgáltatást kellett volna teljesíteniük, előbb csak kivonták magukat kötelességeik alól, most pedig egyenesen szembe fordultak velünk. Pedig hát nem most kellett volna hara-

gudni, méltatlankodni, hanem akkor, amidőn az olaszokat az addig kettős szövetségbe felvették. Az olaszoknak a kettős szövetséggel azonos érdekeik soha nem voltak, ők folyton az olasz egységet hangoztatták, az pedig, hogy ők tengerpartjaikat az angolok ellen meg nem védelmezhetik, mindenki előtt világos volt. A velük való szövetség — ha nemzeti törekvéseiket még mérsékelni is lehetett volna — csak az esetben jelenthetett értéket, ha nem kellett volna az angolokkal szemben találniok magukat. Az angolok ellen az olaszokkal való szövetség mi értékkel sem bírt, tehát vagy nem kellett volna őket a szövetségbe felvenni s nem segíteni őket ezáltal abban, hogy megerősödjenek s erejüket kedvező pillanatban szövetségeseik ellen fordítsák, vagy csak abban az érdekkörben kellett volna szerepet adni nekik, melyhez az angolok is megnyerhetőek lettek volna.

Az ily bírálatra rendszeren azt szokták felelni, hogy könnyű dolog utólag okosnak lenni. Ha e kifogást nem hivatott diplomaták teszik, akkor be kell ismerni, hogy egyenlő talajon mozgunk, egyikünknek sem volt több alkalma e kérdések felől tájékozódnia. De a diplomáciának, melynek tagjai e kérdé-

seken túl komoly dologgal nem foglalkoztak, ezt tudnia, ezt előre látnia kellett volna, mert épen ezeknek tudása, előrelátása különböztette volna meg őket a kávéházi politikusoktól.

Mindamellett öreg Urunknak, Őfelségének, a hadüzenet alkalmával a nemzethez intézett felhívása csillapítólag hatott a kedélyekre.

A bécsi magas katonai körök, kikkel ez alkalomból beszéltem, azt mondták, hogy csak a három első nap lesz kritikus. Ha ezt kiálljuk, akkor a további fejleményeknek nyugodtabban nézhetünk elébe. A három első nap szerencsésen telt el, az olaszok nem mertek a határról biztosabb állásba hátravont csapataink után jönni. Ez alatt az Isonzó vonalat s a Doberdót meg lehetett erősíteni.

Bécsből Budapesten át tértem haza. Itt mondta nekem Tisza István, hogy ez a három éj volt életében a leghosszabb.

A magyar törvényhatóságok hódolata Ferencz József előtt.

Ugyanezen év szeptemberében volt alkalmam öreg királyunkat utolszor láthatni. Ekkor történt meg a magyar törvényhatóságok hódoló felvonulása Schönbrunnba. Torda-

aranyosvármégye közönsége öt taggal képviseltette magát. Résztvett benne vezetésem alatt Horváth Miklós alispán, Dobjeczky Sándor és Vertán Endre orszgy. képviselők és Muresán Jovián tordai görög-keleti esperes. Sok száz kocsiból álló menet húzódott kettős sorrendben a Schwarzenberg-térről Schönbrunnig. Ragyogó látvány volt. A fényes magyar díszruhákat csak nagyon kevés frakk, de annál több román nemzeti viselet tarkította.

A bécsi közönség, a több kilométernyi hosszú úton, sorfalat állva „Hoch”-olt, de még többször, kendőt is lobogtatva, „éljenzett. Azt hiszem, hogy egyike volt ez annak a kevés történelmi pillanatnak, mikor Bécs kifejezést adott a magyar nemzet iránti rokonszenvének.

Schönbrunnban, a méltán híres, gyönyörű barokkstílusú, nagy fogadóteremben gyűltünk össze. Kissé már későn érkeztünk, mert az út hosszú volt és a fiakerlovak Bécsben akkor már nem sok zabot kaptak. Őfelsége hír szerint türelmetlenkedett is. Alig érkezett meg az utolsó kocsi, a terem küszöbén megkoppant az udvarmester pálcája és az anynyira jellemző, se nem gyors, se nem vontatott, hanem a legtermészetesebb és leg-

összhangzóbb ütemű léptekkel megjelent az ajtóban Őfelsége. Azóta, hogy utoljára láthattam, immár nagyon megroppant, de még mindég fejedelmien férfias volt az alakja. A horvátok az ajtó köré voltak gyűlve, legelőbb ők látták meg. Azonnal felhangzott a „zsivio kral!” Ez a kiáltás azonban rögtön belefűlt az „éljen”-ek tomboló viharába. Őfelsége fellépett a dobogóra, Tisza a dobogó elé állott, köszöntötte őt és vázolta a jelenlevők által képviselt törvényhatóságoknak hozzá való ragaszkodását. Elég közel állottam a királyhoz, hogy tisztán láthassam a nehéz könnyecseppeket, melyek Tisza szavaira, az idők mély barázdái által felszántott arcán végiggördültek és piros attilájára hullottak.

Sok minden juthatott az üdvözet alatt Őfelsége eszébe. Talán látta a vihart, melyben egy félszázaddal azelőtt trónjára ült s a magyarokat, kik akkor nemzeti érzületükben, ezeréves szabadságukban megbántva, itronját veszélyeztették. Feltűnhetett előtte Deák Ferencnek a megértés szellemét hozó, tiszteletet parancsoló, nemesen egyszerű alakja. Lelki szemeivel elmerengett az egyetértésben felvirágozott országain s mikor felpillantott, ezekben a végzetesen komoly

percekben ugyanazoknak a magyaroknak unokáit látta a trón védelmében maga köré gyűlni, kik előtt egykoron, mikor tőle alkotmányukat kérték vissza, kardjára ütött.

**A hadsereg, Tisza
és a románság nemzeti érzülete.**

Az 1916. év első negyedében a nagy-szebeni katonai parancsnokság bizalmas kérdést intézett hozzám aziránt, hogy amennyiben Románia a háborúban ellenünk foglalna állást, mit lehetne az erdélyi román lakosság részéről várni. Már akkor keringtek hírek, hogy az orosz a monarchiának cseh és román ajkú hadifoglyaiból csapatokat kezd ellenünk szervezni. Részletes választ küldöttem a parancsnokságnak, melyben rámutattam a hazai románságnak erős nemzeti érzésére s azon nézetemnek adtam* kifejezést, hogy Romániának ellenünk való állásfoglalása hazai románságunkra igen mély benyomást fog tenni és én nem látom kizártnak, hogy ez esetben ők is a monarchia ellen találnak megnyilatkozni. Állításomnak támogatásaként hivatkoztam arra az elterjedt hírre, hogy hadifoglyainkból ellenünk sereget állítottak össze, melyben nemcsak a legénység, de tiszték is résztvesznek. Annak dacára, hogy e hírek később valóknak bizo-

nyúltak és valódiságukról a hadvezetőségnek bizonyára autentikusabb információi voltak, mint nekem, nemcsak a szebeni katonai parancsnokság, hanem a hadvezetőség, kihez válaszómat felterjesztették, nagyon zokon vette s a hadsereg jóhírveve ellen intézett merényletnek tekintette feltevésemet.

A legfelsőbb hadvezetőség nyomban átírt a magyar kormányhoz és a megejtett sérelem kiengeszteléséül fejemet kívánta. Láttam az iratokat. Maga a miniszterelnök adta azokat kezembe. Tisza nagyon erélyesen vett engem védelmébe, de előbb magánlevélben, egyik fennlétem alkalmával pedig szóval, tehát ismételten és részletesen kifejtette előttem álláspontját, melynek végső következtetése az enyémmel merőben ellenkezett.

Az erdélyi románság szerinte is erős nemzeti érzéssel volt telítve, de állította, hogy a nyelv azonossága csak addig képezett államalkotó erőt, ameddig hatalmasabb erők nem nyilvánultak meg. Amióta azonban a magán- és társadalmi, valamint az állami életben mind jobban és jobban érvényesülnek a gazdasági érdekek, amióta az egyesek «és a nemzetek műveltségük fokára rátartó-
sak, amióta jobban megismerkedtek egymással és látják, hogy azonos történelmi alappal

nem bíró nemzeteknél még az erkölcsökről való felfogás sem azonos, a nyelv elvesztette uralkodó helyzetét és az emberek a nyelvkérdést kezdik a gazdasági kérdéseknek, a mentalitás azonosságának alávetni. Például hozta fel azokat, kik gazdasági érdekből nemcsak megtanulnak idegen, különösen fejlettebb nyelveket, de emellett anyanyelvüket néha egészen el is felejtik. Számítalan eset van, — mondotta ő — hogy az egyén magasabb műveltségű társadalomba jutva, megtanulja annak nyelvét és elhanyagolja azon társadalmat, mely vele egyazon nyelvet beszél ugyan, de a mindennapi életről való felfogása elüt az övétől. Az erdélyi románság régi nyugati kultúrára nőtt fel, míg a romániai, hitével együtt, első kultúráját is Bizánctól vette. Lehetetlen tehát, hogy az erdélyi román jól érezze magát egy romániai bármily nemzetiségű állampolgár társaságában, mihelyt a ma még mindkettőt egyaránt érdeklő nyelvkérdésen túl vannak. Kifejezést adott Tisza annak az erős meggyőződésének, hogy minden erdélyi román tudja, vagy legalább is érzi, hogy Erdélynek Romániához való csatlakozása esetén a testvéri szerep mihamar mostohatestvérivé válnék s hogy Románia Erdélyt alaposan kihasználná és a

mézesetek lezajlása után nem a legszebb egyetértés válnék uralkodóvá. Ő egy pillanatilag sem kételkedik abban, hogy a hazai románság értelmes része a magyar államhoz, melyhez kultúrája fűzi és melyben jobb dolga van, semmint Romániában lehetne, — hű ne lenne. Történhetik, hogy egyesek megtántorodnak, vállalhatnak a szegény román ajkú hadifoglyok, hogy helyzetükön segítsenek, látszólagos szerepet, de ez mind nem igazolja az én felfogásom alaposságát. Végül kért, hogy vigyázzak s jövőre ne érintsem a katonaság érzékenységét.

Ezzel ért véget, a különben mindvégig legnagyobb jóakarát és barátság hangján tartott audiencia.

Jobb félni, mint megijedni.

A másik kérdés, melyben Tisza gróffal ellentétbe kerültem, szintén ugyanazon (1916) év tavaszán került elő. A katonai parancsnokság átírt hozzám s felkért, tudassam, hogy egy esetleges evakuálás esetén hol és mily mennyiségű vasúti kocsira volna szükség arra a célra, hogy a megmentendő értékeket biztonságba lehessen helyezni. Abban az időben mindenki arra igyekezett, hogy a kedélyeket ne izgassa, mert amint azt a besztercei eset is mutatta, azok nagyon könnyen fogtak

tüzet. Számjeles sürgönyöknél szokásos Írásmóddal elkészített átiratot intéztem tehát a hatóságom területén működő főispánokhoz és mindjárt a bevezetésben igyekeztem megnyugtatni őket, hogy nincs ugyan evakuálásról szó, dehát háborúban soha sem lehet előre kiszámítani, hogy mi fog történni, ezért kértem, hogy a legtapintatosabb módon tudják meg, illetve számítsanak utána annak, hogy megfelelő esetben hány vasúti kocsira lenne szükségük. Amint előbb említettem, a titkos sürgönyöknél előirt számjeles Írásmódot alkalmaztam, hogy kizárjam egy esetleges indiszkrécio lehetőségét. A főispánok egyike mégis felfutott ezzel a táviratommal Tiszához s élénk színekkel festette azt a pánikot, melyet hozzá intézett átiratom — szerinte — Erdélyszerte okozott. Pánik ugyan nem volt sehol, haneha éppen annál a főispánnál nem, ki az én intézkedésemmel nem értett egyet. Már azért sem lehetett pánik, mert csak azok tudhattak intézkedéséről, kiknek még azon esetben sem lett volna szabad megjedniök, ha az, aminek elébe kívántunk vágni, tényleg bekövetkezett volna. Tisza azonban, úgy látszik, nagyon el volt foglalva, nem járhatott utána annak, hogy mennyiben fedi a főispán beállítása a tényeket és mennyiben látja ő

azokat saját szemüvegén keresztül túlzottaknak s így rendeletem végrehajtását, anélkül, hogy tőlem jelentést kért volna, betiltotta. Én igyekeztem azután Tiszát felfogásom helyességéről meggyőzni, és azt hiszem, hogy ez sikerült is, mert Tisza szóbeli előterjesztésemre azt felelte, hogy előbb mindenképen kérdést kellett volna nála tennem, mert egy ilyen komoly jelentőségű intézkedést még ő sem tett volna meg anélkül, hogy miniszter-társait meg ne kérdezze.

Az meglehet, hogy a parlamentáris élet és a miniszteri állás felelőssége ezt követelték, de én ezekben soha sem vettem részt s nem is bírtam érzékkel ezen követelmény iránt. Én csak azt láttam, hogy egy eshetőséggel kell számolni, ennek lehetőleg elébe kell vágni és intézkedésemet oly diszkrét formában tettem meg, hogy arról senki, kinek hivatása azt magával nem vonta, semmit meg nem tudhatott. Nyilvánvaló, hogy így fölösleges ijedtséget sehol nem okozhatott. Világért sem állítom, hogy ezen intézkedésem végrehajtása esetén, az ősz elején bekövetkezett óriás méretű evakuálás a lakosságnak kellemetlenséget ne okozott volna. Azokat még messzebbmenő intézkedések árán sem lehetett volna elkerülni. Az egyszerű költözés

is sok bajjal jár, hát egy olyan evakuálás,, mely a katonai körök véleménye szerint az egész háborúban a legnagyobb volt s mégis ép a katonaság elismerése szerint minden eddiginél rendesebben folyt le. A bajokat említett intézkedésem tehát egészben el nem háríthatta — ez bizonyos, de valamit mégis csak enyhített volna az általános kellemetlenségeken és károkon. Annyi vasúti kocsival, amennyit előre kértünk, minden esetre több állott volna rendelkezésünkre és ez is segítséget jelentett volna. Íme egy példa arra, hogy mikor a pillanatnyi kellemetlenségnek nem merünk szemébe nézni, bátortalanságunkkal a jövőt beláthatatlan mérvben terheljük meg.

Talán helyénvaló itt megemlítenem, hogy az erdélyi közönség és pedig úgy a beavattak, mint a kevésbé azok, állandóan a romániai támadás lehetőségével foglalkoztak, de igazában senki sem készült reá. Egyetlen egy magyar úr tette meg azokat az óvintézkedéseket, melyeket vagyonának megmentésére szükségeseknek látott, de ugyan ez az úr még a betörés előtt három nappal is azt állította, hogy a betörés nem fog bekövetkezni. A tragikomikuma a dolognak pedig az volt, hogy a megtett óvintézkedések

nála sem voltak eredményesebbek, mint azoknál, kiket az evakuálás egészen készületlenül talált.

**Az összes kormánybiztosok
felmentése.**

1916 májusában a kormány felmentette állásuktól az összes kormánybiztosokat. Eljárását azzal indokolta meg, hogy a harcterek mindenütt eltolódtak az ország határától, nincs tehát reánk többé szüksége. A tényleges indok természetesen más volt, ennek kifejtése azonban még nem érett meg a nyilvánosságra.

II. RÉSZ.

1916 tavaszától 1917 tavaszáig.

**Kormánybiztossá való
második, kineveztetésem.**

Alig egy hónappal felmentésem után, ha jól emlékszem, nem sokára a lucki áttörés után, megint felhívott magához Tisza s az ő közvetlen modorában előadta, hogy ismét ki akar nevezni kormánybiztosnak, mégpedig nemcsak Erdély, (a XII. hadtest), hanem a Bánát (VII. hadtest) területére is.

Mikor a Bánát szót hallottam, mindjárt tisztában voltam vele, hogy Románia betörésétől tart. Többször hallottam ugyanis a vezérkari tiszteket erről a lehetőségről beszélni s ezek mindég azt tartották, hogy Romániának, ha nem politikai jelszavak, hanem stratégiai indokok és érvek alapján akar eljárni, nem Erdélybe kéli szétforgácsolt erőkkkel beütnie, hanem a Vaskapunál kell egyetlen nagy hadsereggel bejönnie s egyenesen a

fővárosnak, Budapestnek, esetleg Bécsnek kell tartania. Nagy hadsereggel könnyebben lehetne az áttörést végrehajtania, kevésbé kellene ellenállástól tartania, a Duna felhasználásával könnyebben tudná az utánpótlást eszközölni és egy imponáló erőnek a főváros környékén való megjelentetésével annyira megrendítené a közvéleményt, hogy a béke kikerülhetetlen lenne. Amikor tehát Tisza a Bánátot említette, azonnal a vezérkari tisztektől hallott eszmék jutottak eszembe s tisztában voltam vele, hogy Tisza ezért akarja kineveztetésemet a Bánátra is kiterjeszteni. Ugyanekkor Tiszánál volt egy miniszter is, ki úgylátszik nem ismerte tervét s meglepődve, talán egy hangárnyalattal ellentmondásnak is beválóan kérdezte: „A Bánátra is?” Tisza azonban mint olyan ember, ki bizonyos abban amit akar, hangsúlyozva ismételte: „Igen, a Bánátra is!” A miniszter elhallgatott, mert Tiszának nem igen szoktak ellentmondani. Én azonban szerettem volna megtudni, hogy helyes-e az előbbi feltevésem. Nyíltan megkérdezni nem tartottam illendőnek, mert hiszen egy kormányelnök, ki — mint Tisza is — teljesen tisztában van önmagával, meggondolja, hogy amikor valakit ily kényes bizalmi helyre küld, mennyit mondjon el

abból, ami a nyilvánosságra nem tartozik. Mivel nem akartam indiszkrét kérdéseket feltenni, Tizának nagy hallgatásával szemben, a hasonló helyzetekben már régebben kipróbált módszeremhez folyamodtam. Mikor meg akartam valamit Tizától tudni, mit nyíltan nem lehetett kérdezni, csak úgy mellékesen elejtettem valami olyan megjegyzést, melyről magam is tudtam, hogy nem helytálló. Erre Tizsa rendesen bosszankodott s megmagyarázta — nagyon szeretett magyarázni —, hogy miért nem helyes előbbi mondásom. Ebből aztán én megtudtam, amit tudni akartam.

Így tettem most is. Tizsa mindjárt elmondta, hogy Romániában megvan ugyan minden hajlandóság a betörésre, de egyáltalán nem rendelkezik, az ember-létszámon kívül, azokkal az eszközökkel, melyek a háború folytatásához szükségesek. Nincs lövészersze, technikai berendezése nagyon kezdetleges. Nincs berendezkedve az utánszállításokra, sőt még a Veres-Kereszt intézménye is nagyon fejletlen. Ily felszereléssel végzetes hiba volna egy országnak háborúba ugrania, különösen akkor, midőn az ellenfél harcedzett csapataival csak tapasztalatlan, puskaport sem szagolt hadsereget tud szembe

állítani. Az ily válalkozásoknak rendszeren igen nagy ára szokott lenni. Ő nem hiszi, hogy Románia államférfiai hazájukat ily veszély lehetőségének ki mernék tenni. Mivel azonban a háborúban mindenre készen kell állani s a legfényesebb csaták előestéjén, a támadással egyidejűleg, az esetleges visszavonulás tervét is meg szokták állapítani, a kormány óvatosságból elhatározta, hogy Erdélyben megfigyelő hadsereget állít fel s ennek parancsnokául Arz vezérezredest szemlélte ki.

Ugyanezen alkalommal kikerétem Tiszának figyelmét arra, hogy első megbízatásom alkalmával nagyon szegényesen lettem kiállítva, amennyiben csak egy, habár kitűnő munkaerőt, kaptam magam mellé. Időközben saját vármegyém is felismerte ennek magas kvalitását és egyik főszolgabírói állásba hívta meg. Tisza megígérte, hogy ez alkalommal bővebb kezű lesz. Azonban most is, míg csak a romániai betörés be nem következett, a kezelő személyzetén kívül csak két urat osztottak be mellém és pedig: Vájna Miklóst, korábban Háromszék vármegye főjegyzőjét és ifj. gróf Bethlen Pál gyakorló ügyvédet, kik akkor mindketten országgyűlési képviselők voltak. A határrendőrség is kívánta

magát nálam képviseltetni, ennél fogva Biró Albert határrendőrkapitány nyert mellém beosztást.

**Az „erdélyi hadsereg”
első kialakulása.**

Augusztus első napjaiban Arz megjött Kolozsvárra, mint ahol egyelőre táborát fel akarta állítani. Bementem hozzá, nagyon barátságosan, jókedvvel fogadott. Bemutakozásomra azt felelte: „Na und ich bin der Armeekommandant Arz, aber ohne Armee”. Akkor, sőt magának a betörésnek idejében is, még mindössze egy pár zászlóalja volt, melyekről nekem bizalmasan azt mondták, hogy még utóvédnek is kevés volna. Miután, mint előbb említém, előbb úgy volt, hogy egyelőre Kolozsvárt maradunk, a kormánybiztosság részére gróf Bánffy Györgynek Király-utcai palotájában kivettem néhány szobát és magam is oda költöztem. Az első napok nagyon csendben teltek. Ismét felvettem a hatóságokkal a korábbi kormánybiztosságtól való elválásom alkalmával elejtett érintkezés fonalát. Romániáról a legellentmondóbb hírek keringtek, de én, természetesen, kapott utasításaimhoz tartottam magamat. A kormány megújította és némileg módosította az evakuálásról szóló korábbi rendeleteit. Ezeket közöl-

tem a hatóságokkal. Semmi nevezetes eseményről nem volt értesülésünk. Épen a Bánátba készültem lemenni, hogy az ottani hatóságokkal, kiket még nem ismertem, a személyes érintkezést felvegyem.

Románia hadüzenete.

Hogy ezen, bizonyára több időt igénybe vevő utamat nyugodtan megtehessem, augusztus 27-én, reggel korán utánanéztem a vezérkari irodában, hogy nincs-e esetleg mégis valami újság s miután megnyugtató választ kaptam, a reggeli vonattal kiutaztam Kolozsvár közelében fekvő gyéresi birtokomra. De mintha valami előérzet szállott volna meg, mielőtt innen, mint ahogy azt terveztem, a Bánátba indultam volna, már a délutáni vonattal megint visszatértem Kolozsvárra. Körülbelül este hat óra volt, mikor uiamból megtérve, irodámba benyitottam. Erre, mint egy végszóra, ahogy a színházban szokott történni, megszólalt a telefon. A brassói határrendőrség telefonált s jelentette, hogy a predeáli állomáson menekültek vannak és kért, küldenék utánuk egy külön vonatot. Bárha minden szót hallottam, mégsem értettem meg a dolgot. Kérdeztem, hogy miféle menekültek. A határrendőr-kapitány is félre-

értett s azt felelte, hogy a központi hatalmakhoz tartozó alattvalók. Még akkor sem fogtam fel szavainak jelentését és ismét kérdeztem, hogy ezek miért menekülnek. Akkor felelte a határrendőr-kapitány, hogy elterjedt hírek szerint, aznap délután három órakor Bukarestben koronatanács lett volna és ezen elhatározottat a Monarchia elleni hadüzenet. Ezért menekül onnan az idegen lakosság. Erre már megértettem, hogy mit akar mondani, de az adatokat egybevetve, mégsem tartottam a dolgot valószínűnek. Mert ha délután három órakor tartják a koronatanácsot, az nem ér véget egyetlen perc alatt, még kevésbé volt tehát a menekülteknek idejük e koronatanács után, aznap este hat óráig befutni Predeálra s onnan Brassóba telefonálni. Mivel mindig azt tapasztaltam, hogy a megijedt, avagy bármely körülmény folytán megzavart emberek lelki egyensúlyát a legbiztosabban úgy állíthatjuk helyre, ha kívánságaikat teljesítjük, megígértem a határrendőrkapitánynak, hogy óhajításuknak eleget teszek. Tényleg azonnal szólottam a vasúti üzletvezetőség brassói kirendeltségének, hogy a vonatot állítsa ki. Nyomban jelentettem az esetet Sándor Jánosnak Budapestre, kiről tudtam, hogy a vasárnap és az esti órák

dacára még hivatalában van. Úgy is volt, személyesen beszéltem vele, részletesen jelentettem neki az egészet és mikor azt mondtam, hogy elterjedt hírek szerint a minisztertanács a hadüzenetet határozta el, közbeszólt: „Furcsa, nekünk éppen ellenkező jelentésünk van.” Egyebekben egészen helyeselte eljárásomat.

Közben eltelt az idő, vacsorázni mentem s 9—10 óra között jöttem haza. Felhívtam a brassói határrendőrséget, hogy a kiküldött vonat sorsa felől érdeklődjem. Azt jelentették, hogy a vonat kiment, de a predeáli állomásra már nem juthatott be, mert réalóttak. A menekülteknek is csak egy része tudott a romániai hatóságoktól elszabadulni és a nyílt pályán megállott vonatunkra felszállani, a többieket nem engedték el, hanem letartóztatták. Megint hívtam a belügyminisztert, ki szintén keresett már engem. Ő közölte velem, hogy aznap este 9 órakor átadták Bécsben a hadüzenetet, Tisza elutazott Bécsbe és meghagyta, hogy a hadüzenetről Sándor János személyesen értesítsen engem.

Elég elővigyázatlan voltam, hogy a melém beosztott urak közül egyiket sem kértem fel maga idejében arra, hogy biztonság kedvéért az éjjelt töltse az irodában. Inasom

útján próbáltam most őket előkeríteni, de tekintettel a késői órára, ez nem sikerült. Egyedül reám hárult a feladat, hogy az őszi, Romániával szomszédos vármegyéket értesítsem. A vármegyei megbízottak, kiknek állandóan a telefónál kellett volna lenniök, nem voltak egyhamar megtalálhatók. Néhol a vármegyei hajdú jelentkezett, kinek természetesen nem lehetett e nagyfontosságú dolgot azzal a biztos tudattal bemondani, hogy annál kevesebbet, vagy többet mondani nem fog. A fő- és alispánok is ki itt, ki amott volt, amint az a késői órákra való tekintettel természetes is. Több-kevesebb idő kellett ahhoz, míg ezek egyenként előkerültek s velem az összeköttetést felvehették. Egész reggelig, míg a mellém beosztott urak előkerültek, a telefónál ültem. Hangsúlyozom, hogy akkor még nem volt evakuálásról szó, mert hiszen még nem tudtuk, hol, mely részen fog a támadás történni. Ezen éjjel még csak az értesítést adtam le, figyelmeztettem a hatóságokat a bekövetkező eseményekre s figyelmükbe ajánlottam mindazon előleges intézkedéseket, melyeket a miniszteri rendelet ezen esetre előír.

Evakuálás.

Másnap reggel a hadvezetőség már tisztában volt a támadás irányával, mely, amint ismeretes, az egész határ mentén, minden erre használható szoroson, egyszerre történt. A hadvezetőség ekkor az egész úgynevezett „Maros-vonal”, helyesebben Erdély keleti és déli részének, a Maros bal partjáig való kiürítését kívánta. A hadvezetőség ezen kérése a magyar kormánynál, kivel ezt közöltem, a leghevesebb ellenállásra talált. A területet is sokallotta és semmiképp sem akkarta belemenni abba, hogy az evakuálás általánosságban és imperative történjék. A hadvezetőség ugyanis a kérdéses területről mindenkit és mindent, kényszer útján kívánt eltávolítani. Végül abban történt megállapodás, hogy csak a hadianyag és a fegyvertfogható lakosság távolíttassék el és ez is csak a határmenti vármegyékből. A lakosoknak fegyvert nem fogható része és a harcászati célokat nem szolgáló egyéb anyag azonban ne mozdíttassék. Aki ennek dacára is menekülni akar, annak erre segítség nyújtandó. A mozgósított vármegyék és a Maros között fekvő terület csak készenlétkébe helyeztessék, de onnan semmi se mozdíttassék meg.

Hát ez mind igen szép lett volna, ha

a hatóságoknak sikerült volna rendet és fegyelmet tartaniok. Csakhogy az ellenséget még sohasem látott nemzedék, mint az égő házban rekedt emberek, elvesztette fejét, nem hallgatott semmi okos szóra. Mikor az asszony látta, hogy viszik a fegyvertfogható lakosságot, eltávozásra kényszerítik a család fejét, fiát, ki eddig a gazdaságot tartotta, viszik az ökröket, gabonát, takarmányt többé őt sem lehetett visszatartani. Emberileg nézve érthető is volt ez. Miért maradjon az a szegény feleség vagy anya otthon, kinek elvitték férjét, fiát, el úgyszólván mindazt, amivel a gazdaságot folytatta. Csakhogy az asszonyok futása a gyermekekét is magával vonta, sőt több esetben haldokló betegeket is akartak magukkal vinni. Látva a határmenti vármegyék mozgalmát, megindultak azon vármegyék is, melyek ezeken innen feködtek és mozgósítva nem is voltak. Így egyszerre mozgásba jött akaratumk ellenére egy akkora terület, melyen 1,300.000 ember lakott. Vasúti kocsi persze már nem igen volt. A hadvezetőségtől alig lehetett kieszközőlni, hogy a katonákat a frontra vivő kocsik, visszafelé menekülteket szállítsanak. Sokszor gondoltam ezekben a napokban arra a főispántársamra, ki megjijedt akkor,

mikor megkérdeztem tőle, hogy ily evakuálás esetén hány vasúti kocsira volna szüksége.

A szekéren menekülők utazása rendezettebb volt. Megállapítottuk még az első nap, hogy melyik falú melyik úton haladjon, melyik útkeresztődésnél, melyik adjon a másíknak az elmenetelre előnyt. Hol étkezzenek, hol háljanak, mi a menekülés irányának végcélja, mely megyében, mely falóban kell megállaniok. Hol kapnak élelmet állataik és saját maguk részére. Sőt a menekülő irányokon a kormány néhány nap alatt bizottságokat állított fel, melyek az állatokat mindazoktól, kik azokat eladni akarták, tisztességes áron megvásárolta.

A vasúton azonban lassabban ment a dolog, mert vasúti vonalaink csak egyvágányúak voltak és azt a tervemet, hogy a vonatok Aradon jöjjenek be és Váradon, vagy a Szilágyságon menjenek ki, tehát az egész erdélyi hálózat, mint egy körvonal vétessék igénybe, előttem még ma is érthetetlen okokból nem akarták elfogadni. Így tehát minden bejövő vonat, mely katonaságot hozott be, elzárta a menekülőkkel kifelé igyekező másik vonatnak útját.

Végnélküli volt a panasz, hogy három napig tartott, míg ez és ez az úr vonaton

Pestre ért. Új panaszok, hogy valaki nem kapott félfülkét. Ma annyira nevetségesen hangzanak e panaszok, miszerint helyénvalónak látom kijelenteni, hogy azok tényleg mind megtörténtek s nem költői eszmefuttatásként irtam ezeket ide le. Úgy hozzá voltak szokva az emberek a kényelemhez, a közlekedési eszközök járásának pontosságához, hogy minden legkisebb kényelmetlenséget, még a menekülés idejében is, egyenesen inzultusnak tartottak.

Jellemző, hogy a pesti hírlapírók, kik „csodát látni” jöttek, megvoltak botránkozva azon, hogy a menekülők gyerekeinek nincs cipőjük. Ok persze nem tudták, hogy a falusi gyermekeknek békében sem volt és hogy ezért őrzik a gyermekek télen, századok óta a tűzhely padkáját s a gyerekcipő csak a legújabb kornak vívmánya s ma is csak a tehetősebbeknél használatos.

A menekülők sem lévén a halandóság ellen bebiztosítva, természetesen menekülés közben is történtek halálesetek. Az előbb láttuk, hogy haldoklókat is szállítottak magukkal. A mindig, mindennel elégedetlenkedők, már a menekültek tömeges elhalálzásáról beszéltek, holott, különös, de úgy van, a menekültek halandósága

a rendes halandóság arányszámán alul maradt.

Az országgyűlési ellenzék, mely jobban gyűlölte Tiszát, mint amennyire a közügyek érdeke azt megengedhette volna, persze nem mulasztotta el az alkalmat a beütésért és evakuálásért őt felelőssé tenni. Különösen az erdélyi közönség, annyira érzékenyen vette a beütést és azt, hogy neki is meg kellett ízlelnie a háború kellemetlenségeit, hogy többen, Tiszának különben személyes hívei közül is, ha erdélyiek voltak, nem rejtegették nyílt elégedetlenségüket.

Tisza megkérdezte, a Házban körülbelül azt felelte a beütésre vonatkozólag, mit nekem a második kormánybiztosságom kezdetén mondott, az evakuálásra pedig, hogy azt jobban csinálni nem lehetett. Utóbbira vonatkozólag megkérdeztem több, nem csak cs. és kir., hanem német vezérkari tisztet is és felkértem őket, hogy mondják meg, mit lehetett volna többet tenni, hogy az evakuálás „rendesebben” menjen. Csak nevettek reá és azt felelték, hogy úgylátszik, mi nem vagyunk tisztában avval, hogy az evakuálás nem kéjutasítás. Láttuk volna csak azt az evakuálást, mit Hindenburg a Mazuri tavaknál, avagy a Monarchia Galíciában

csinált, akkor nem beszélénk arról, hogy a világháború legnagyobb evakuálása „rendesebben” is történhetett volna. Egyik tiszt beszélt és mint példára hivatkozott, hogy ő látott valahol Galíciában, egy ily evakuálás alkalmával, két fekete selyembe öltözött nőt,, kik az út porában ültek, cipőjüket, mely nyomta a lábukat, lehúzza kezükben tartották és azt megdagadt lábaikra se visszahúzni, sem mezítláb tovább menni nem tudtak.

Amint fent említettem, a kormány nagy nehezen ellenállott az első napon annak, hogy az egész keleti és déli Erdély, még pedig kényszer útján, kiüríttessék. Láttuk, hogy az a kiürítés is, melyhez a kormány hozzájárult, a közönségnek mennyi bajt és kellemtelenséget okozott. De a határszéli vármegyék kiürítésével még nem volt betelve a pohár. A Monarchia és Németország csapatai gyűltek ugyan, de egy ilyen átcsoportosítás rengeteg időt vesz igénybe. A román hadsereg pedig lassan, de állandóan jött előre. Ekkor már nemcsak a határvármegyék, hanem az innensők is elkezdtek, még pedig jórészt önkéntesen, menekülni. A hadvezetőség időnként újabb kiürítési javaslatokkal jött, de most már ő sem akart egy-

szerre akkorát markolni. Az újabb kívánságokat rendszerint teljesítettük is. Ezek a kiürítések már úgyszólván simán folytak le, mert az ijedősebbje már előbb, önként elfutott s nem lévén akkora tömegről szó, a vasutak és országutak befogadó és felvevő képessége lehetővé tette e jelentékenyen kisebb tömeggel való megbirkózást.

Az internálások.

A romániai betörésnek második, nagy kellemetlensége volt a hadvezetőségnek egy oly kívánsága, mely ha teljesebbé megy, az erdélyi intelligens románoknak tekintélyes részét az internáló táborba vezette volna. Állandó és tényleges harc indult meg e kérdés körül a hadvezetőség és a kormány között s a felmerült nézeteltérés sokszor már majdnem szakadásra vezetett. A hadvezetőség úgy itt, mint minden más államban is azt vindikálta magának, hogy ő minden kérdést helyesebben fog fel, mint a polgári hatóságok. Közvetlen tudomásom van róla, hogy a Szerbiában harcoló hadsereg vezetősége törésre vitte a dolgot az elfoglalt Szerbia közoktatásának ügyében. Ludendorf a polgári hatóságokat okolja azért, hogy a néplélek egyensúlyát a háború negyedik évé-

ben nem bírták fenntartani. Ludendorf lapot szerkesztett s ezzel akarta kormányát ellen-súlyozni. Ügy volt itt is az internálás kérdé-sében, hol a hadvezetőség nem ismerte és nem is ismerhette az egyéneket, kikkel mi esetleg személyes barátságban is állottunk. E kényes kérdésben nagy segítségemre volt Arz vezérezredes okos belátása, megértő kedélye és kedves, lekötelező modora. Igen gyakran csak ezek állottak, mint egyedüli segítség, rendelkezésemre, ha méltánytalan-ságot kellett megakadályoznom.

Nagy szerencsénk volt a háború tartama alatt hozott és ennek tanulságaiból megal-kotott azon törvény, melynek alapján a kato-naság csak azok ellen járhatott el, kiket határozott váddal tudott illetni, tehát akik bizonyos meghatározott büntetendő cselek-mény elkövetésével voltak vádolhatók. A há-ború előtti, erre vonatkozó osztrák intézke-dések ugyanis háború esetére, a katonaságnak kezébe tették le, még pedig kizárólagos jog-gal, azon hatalmat, hogy bárkit, akár csak egyszerű gyanú alapján is, letartóztathassanak. A magyar törvény azonban előfeltételként valamely büntetendő cselekmény elkövetését kívánta meg ahhoz, hogy bárki is letartóz-tatható legyen. Az tehát egymaga, hogy a

katonaság valakinek hazafiságát kétségbe vonta, még nem lehetett ok az internálásra. Valakinek barátságtalan érzülete, ha ő azoknak kifejezést is adott ugyan, de érzelmének megvalósítására tetteket el nem követeit, a katonaság elbírálásán kívül állott. Ezeknek mérlegelése a politikai hatóságok hatásköréhez tartozott.

Hogy mily nagy volt korábban a katonaság erre irányuló hatalma, misem mutatja jobban, mint a politikai hatóságoknak még most, a törvény meghozatala után is, arra irányuló törekvése, hogy a katonaság által internálni kért egyének közül azokat, kik menthetők voltak, anélkül mentse meg, hogy általa a katonaság féltékenységét ki ne hívja. Ma természetesen nem fekszenek előttem hivatalos iratok, tehát statisztikát az előfordult esetekről fel nem fektethetek, de jól emlékszem esetekre, mikor a katonaság nyomása alatt az internálást kimondó rendeletek akként nyertek fokozatos enyhítést, hogy első fokozatként megengedtetett az illetőnek, hogy ne az internáló táborba vonuljon be, hanem valamely, részére legkedvezőbb fekvésű városban tartózkodjék, pár hét múlva pedig, holott az internálás célja és feladata ezt kizárja, szabadságot is kapott, hogy otthonába

visszatérhessen. Az internálást nyíltan megszüntetni, a katonaság érzékenysége való tekintettel, nem tartottuk ugyan tanácsosnak, de minden lehető megtettünk arra, hogy annak az egyesekre kiható kellemetlenségeit lehetőleg enyhítsük.

A hadvezetőség által kívánt területek kiürítése és az internálás ellen való küzdelem volt tehát az, mely 1916 szeptember havát jórésben kitöltötte.

**A kormánybiztosság:
személyzeti létszámának felemelése.**

A kormány tagjai természetesen igen élénken érdeklődtek a kitelepítéssel járó, szerfölött nagy munka iránt. Sándor János és Hazay Samu miniszterek többször személyesen is lent jártak nálam. Ennek eredménye lett, hogy munkatársaimnak korábban igen szerény létszámát, egyszerre oly magasra emelték, hogy mikor Kolozsvárt elhagyva, október közepén Marosvásárhelyre költöztünk, már 25 egyénből állott a személyzetem. Mindenekelőtt helyettesemmé neveztetett ki gróf Bánffy Miklós. A helyettes kinevezésére, ha egy embernek testi képességeit figyelembe vesszük, valóban komoly szükség is volt. Bánffy Miklóst, vele született megfigyelő képessége, gyors felfogása és helyes érzéke,

kiválóan alkalmassá tették oly szolgálatra, ahol a saját egyéni találékonysága és elhatározása útján kellett a zűrzavarból kivezető utat megtalálnia. Jó ideig igen értékes szolgálatokat tett nekünk Dr. Vertan Endre országgyűlési képviselő is, ki főleg az élelmezési kérdések háládatlan, sisifusi munkáját vállalta magára.

A honvédelmi miniszter leküldötte hozzám Gömbös Gyula vezérkari századost azon utasítással, hogy a saját fontosságára féltékeny hadsereggel való érintkezésemet megkönnyítse. A dolognak természete és a katonaságnál szokásos beosztás szerint ugyanis nem lehetett minden egyes esetben magához Arzhoz fordulni. Arz ugyan mindig, minden fenntartás nélkül, a lehető legkellemesebbé tette a vele való érintkezést, de az alárendelt kisebb — azonban bizonyos fokig önálló jogkörrel bíró — parancsnokságok és közegek kevesebb fentartással fogadták a magok szakmájához tartozó katonatisztet, mint akár engemet. Nem is szólva arról, hogy más megbízottaimmal szemben épen a legteljesebb bizalmatlanság álláspontjára helyezkedtek. De katonai jellegétől el is tekintve, Gömbös, mint igen értelmes és tapintatos, jómodorú tiszt, hamar ura lett helyzetének.

Ugyancsak a honvédelmi miniszter megbízásából jött le hozzám Demján főhadbiztos, ki a menekülő lakosságnak és állatainak élelmezését vette át.

Lejött az azóta, sajnos, vértanúhalált szenvedett Ferry Oszkár m. kir. csendőr-altábornagy, a csendőrfőparancsnok helyettese, ki az Erdélyben akkor állomásozó 12.000 főnyi csendőrség parancsnokságát vette át. Mondanom is fölösleges, hogy az ő szakavatott ismeretei mennyire megkönnyítették nekem, a román hadsereg fellépése miatt széttagozott magas létszámú csendőrség összehúzását és újabb csoportosítását. Nem tehetem, hogy akkor, midőn Ferryről és mellettem való működéséről megemlékezem, meg ne hajtsam előtte kegyeletemnek és elismerésemnek zászlóját s megilletődéssel ne gondoljak arra, hogy a kegyetlen sors az ő nagytudású* értékes és sympatikus egyéniségét is a korábbi társadalmi rend véres áldozatául dobta oda.

A kereskedelemügyi miniszter a minisztériumnak három tagja útján képviseltette magát nálam. Külön előadót küldött le a megrongált utak és főleg a mőtárgyak helyreállítására, egy másikat a posta- és távírda szolgálat visszaállítására és egy harmadikat

a tulajdonképeni kereskedelmi ügyek fel-
lendítésére.

A földművelésügyi miniszter, a minisz-
térium erdőnyirészi képviselőjének vezetője:
Koós Mihály és közöttem szorosabb együtt-
működést létesített.

Hozzám jött Pietsch Sándor nagyszebeni
határrendőr-kapitány is egész személyzetével
s mellém osztotta be a belügyminiszter Betegh
István unokaöcsémét, volt követségi attaché-t
is, ki a háború folyamán a rokkantak lét-
számába került. A titkári teendők ellátására
Dr. Baróthy István ügyvédjelöltet adta mellém
a minisztérium.

Az újjáépítés munkája.

Amint ez az összeállítás is mutatja,
immár nemcsak a kitelepítés munkájának
bevégzésére gondolt a minisztérium. Bevég-
zést mondok, mert amire a minden oldalról
kirendelt tisztviselők hozzám érkeztek, a
lakásából, otthonából — amint láttuk rész-
ben saját ijedelmük által is — kizavart
szerencsétlen lakosság már túl volt a leg-
nehezebben s igazában már csak a letele-
pítésről lehetett beszélni. A szászok és romá-
nok nem igen mentek túl Kolozsváron, de
a magyarok közül, az akkori összeállítás

szerint, 206.000 ember lépett át a Királyhágón. Főképen a visszaállítás volt tehát az, ami már szemeink előtt lebegett.

A hadsereg naponta gyűlt, a vezetőség szeptember hó végére, október elejére számította a fordulatot s ennek megfelelően rendezkedtünk be mi is.

Október első napjaiban volt a szebeni csata. Mindjárt utána felkerestem Falkenhaynt, kérve őt, hogy elsősorban is tisztviselőinknek tegye lehetővé, illetve engedje meg a székhelyeikre való visszatérést, működésüknek ismét való felvételét. Falkenhayn nagyúri szívélyességgel fogadott, de a tisztviselők visszatértét egyelőre nem kívánta. Amint magát kifejezte, Szeben környéke még csata-tér s jobb, ha a tisztviselők, kik paragrafusokkal dolgoznak, még nem térnek oda egyelőre vissza, mert a csata nem lehet tekintettel a paragrafusokra. És mégis épen Falkenhayn, az erdélyi hadjáratról írt könyvében, csodálkozását fejezte ki afölött, hogy miért mentek el a tisztviselők és a lakosság és ha már elmentek, miért nem tértek oda mielőbb vissza. Még nem volt a verestoronyi szorosban az óriási hullahegy eltemetve, melyet szerencsétlenségemre látnom kellett, mikor a tisztviselők visszatelepítését kértem s Falkenhayn azt

akkor túlkorainak, — emlékirataiban pedig túlkésőinek mondta.

Katonai dolgokban Falkenhayn is, mint minden katona, merev volt, de azontúl megnyerően barátságos és előzékeny. Mindjárt első otlétem alkalmával vacsorára hívott meg tisztjeinek körébe s azon alkalomból, hogy a magyar kormány nevében először én kerestem fel őt, a vacsora alatt pohárköszöntőt is mondott. Pár nappal reá, mikor Brassóban volt, megkérdezte, hogy láttam-e már csatát s mikor erre nemmel feleltem, felajánlotta nekem, hogy tekintsem meg az épen Azuga mögött folyót. A szétlőtt Predeálon tisztjei kiszedtek autóból, megmagyarázták a helyzetet, felvittek megfigyelőhelyükre, honnan hosszasan néztem a becsapódó gránátok és srapnelek gyilkos, de — meg kell hagyni — fenséges játékát. Majd Predeálról lefelé haladtam a felrobbantott vasúti pálya mellett, Azuga irányába. Az azugai hídon túl azonban már nem engedtek. Az út mellett, nem egy helyen, megértően láttam gyapjúval töltött matracokat, melyek mellett az azugai gyárból kikerült pezsgős üvegek heverték, persze már üresen.

Gyönyörű őszi nap volt, sugarai az út mentén elterülő, igen szépen gondozott erdőknek

immár sárguló levelein törtek meg. De a szétlőtt állások, majd a mind sűrűbbé váló rögtönzött temetők, közvetlen a tűzvonál háta mögött pedig a sebesülteket szállító különítmények szomorú menete, elterelték figyelmünket a természet szépségeiről. A fegyverek sűrű ropogása s a hátunk mögött, néha közvetlen közelben megszólaló mozsarak éles, ugató hangja azonban a sentimentális gondolatokat is elűzték tőlünk. Minden figyelmünket az előttünk lefolyó borzalmas tragédia kötötte le és valóban helyén volt az ügyeletes tiszt figyelmeztetése, hogy ideje visszafordulnunk, így is tettünk tehát.

Falkenhayn ezután nagyon gyorsan vonult előre és mi igyekeztünk minden lépést, melyet a háború mindent eltipró tengere elhagyott, ismét a kultúra szolgálatába állítani. A helyreállítás munkája bizony lassan haladt, lassabban, mint ahogy óhajtottuk volna. Meglehetősen lassan lehetett a tisztviselőket visszaszállítani, még lassabban a régi ügymenetet felvételni velük.

Hogy mennyire meg volt a régi élet zavarva, misem mulatja jobban, minthogy mikor a kormánybiztosság Kolozsvárról Marosvásárhelyre, onnan pedig Székelyudvarhelyre költözött, e városban nem volt egyetlen

vendéglő sem, hol a huszonöt személyből álló kormánybiztosság étkezhetett volna. Szakácsnőt kellett tehát fogadnunk és a hadseregparancsnokság élelmezési biztossága szolgáltatta ki nekünk, persze az érték megtérítése ellenében, mindazon élelmicikkeket, melyekre a főzésnél naponta szükségünk volt.

Amint azt épen most említtem, a harctéri helyzet kedvező fordulatával mi is vonultunk a hadvezetőség után. Októker közepén elhagytuk Kolozsvárt, hogy Marosvásárhelyt üssük fel sátrunkat, de november már Székelyudvarhelyen talált.

A visszaállítás munkája nagy gondot okozott. Elismert képességű birtokosokat kérünk fel arra, hogy a hadviselés terhétől megviselt földműves osztálynak szükségletét kitudakolják, minket arról értesítsenek és az ennek alapján kiosztandó segély szétosztásában segítségünkre legyenek. Néhányan közülök igen értékes szolgálatot tettek.

Majd összeírtuk a tisztviselő, iparos és kereskedői osztály kárait. A kormány ezek részére is segítséget helyezett kilátásba és azon elvből kiindulva, hogy: „Bis dat, qui cito dat”, a még jogerősen meg sem állapított kárigényekre előleget utalt ki. A felégetett falú- és városrészek házainak felépítéséhez

ács- és asztalostelepek rendezettek be, hogy tavasszal az építéshez lehessen fogni. Egy szóval mozgás volt az egész vonalon.

November hó első felében e munkálatok megtekintésére lejött maga a miniszterelnök is. Marosvásárhelyig jött vonaton, innen pedig nyolc napra tervezett autókörutat kívánt tenni az ellenséjarta vidéken.

Tisza erdélyi útja.

Marosvásárhelyt, mindjárt megérkezte után, beült a városházára, ide hívta magához az összes hatóságokat és itt tartott velük egy félig megbeszélésnek, félig számonkérésnek nevezhető értekezletet. Úgy itt, mint később minden más központban, részletes felvilágosítást kért az állapotokról, a megtett intézkedésekről és azoknak eredményéről. Mindenütt buzdított, magyarázott, serkentett, és ott, ahol annak helye volt, dorgált is.

Amikor autóra ültünk, hogy Udvarhely irányában tovább haladjunk, utunk a vásárhelyi ref. kollégium mellett vezetett el. Gondoltam, hogy Tiszát az újonnan és fényesen megépített kollégium érdekelné fogja, felhívtam tehát reá a figyelmét. Egy tekintetet vetett arra felé és mindjárt visszafordulva csak annyit mondott: „Szegény Kálvin”. Való-

szinüleg sokallotta a fényt, amelyet a kollégium külszíne elárult.

Bejártuk azután Tiszával és Sándor Jánossal, ki szintén vele jött, Udvarhelyet, Csikót, Háromszéket. Megnéztük Szovátát, Sósmezőn tűzben voltunk s itt a katonai parancsnokság nem irigylendő aggodalmat állott ki Tiszáért, ki a veszélyekre, melyekre őt kötelességszerűen figyelmeztették, egyáltalán nem ügyelt. Brassóban találtuk Falkenhaynt, ki csakhogy Tiszával találkozassék, Petrozsény vidékéről tért oda vissza. Tisza tiszteletére fényes ebédet adott, másnap maga kalauzolta ki Predeálon keresztül Azugába, hol a frontot már csak megtévesztés kedvéért tartotta, a megoldás kulcsát azonban Petrozsénynél már feltalálni vélte. Jártunk Zernesten, Fogarason és Szebenben. Voltunk a Verestorony-szorosban, hol Krafft von Dellmensingen magyarázta el a helyszínén az egy hónap előtt ott aratott fényes győzelmünk részleteit. Felmentünk Salutrucig és ismét belekerültünk a tűzvonalba.

A Salutruc felé vezető útba a negyvenkettősök néhol mély kutakat vágtak. Az út csak annyira volt helyreállítva, hogy egyes helyeken csak egyetlen jármű fért el. Én Krafft tábornok vezérkari főnökével ültem

egy autóban. A katonai szekereknek hosszú sorát hagytuk már el, mikor egy ily negyvenkettős által vágott kúthoz értünk, melybe' egy kisebb ház belé fért volna. Nem lehetett előre menni. A vezérkari főnök reászólt a mellettünk haladó német katonára, hogy álljon meg egyetlen percre, amíg mi előre megyünk. „Ich darf nicht”, felelte a katona, „ich führe Munition.” Es a vezérkari főnök egyetlen megjegyzés nélkül engedte a katonát szekérével és a még utána következő hosszú sort kötelességének útján tovább haladni. Gondolkozni kezdtem azon, hogy vajjon ily eset előfordulhatott volna a Monarchia hadseregében és ha igen, hogyan végződött volna.

Másnap Segesvárra, utunk végcéljához érkeztünk. Már eddig is feltűnt nekem, hogy a miniszterelnök titkára, ki rendesen jelenlétünkben tette meg a napi jelentést, egy sürgönyt, mit Tisza a minisztériumból kapott, mindég csak átolvasásra adott át, mely után Tiszának homloka rendesen elborult, de semmi megjegyzést reá nem tett. Segesvárt kerestük az akkori trónörököst, Károly főherceget, Heeresfrontparancsnokot, de helyette már csak Kövess Hermant találtuk ott. A főherceget sürgösen Bécsbe hívták, Ferencz

József betegágyához. A trónörökös nem is tért többé vissza ezen beosztásába. Én pedig ebből megértettem, hogy mit tartalmaztak azon sürgönyök, melyeket Tisza velünk nem közölt.

A vonatot, mellyel Tisza Segesvárról indulni akart, lekéste. Autón folytatta tovább útját, de mert az övé, pedig nagyszerű, nyolcvan lóerős gép volt, felmondta a szolgálatot, az enyémet vette Kolozsvárig igénybe. Úgy tudom, későn ért már Bécsbe.

Ferencz József örökre behunyta szemét, talán azért, hogy ne lássa meg a sorsot, mely birodalma felé közeledett. A Metternich iskolájából majdnem mint gyerek szállt a trónra. Férfi korában látta csak be; hogy népeinek megelégedettsége és szeretete erősebb fegyver, mint Savoyai Jenő által az utolsó Habsburg férfisarjnak ajánlott „száz-ezer szurony és tele kincstár”. De amikor ezt belátta, Európának első gentlemanjét adott szavától és ígéretétől semmi sem tudta eltéríteni. Talán igen hosszasan élt, az idő túlhaladta őt, de népeinek szeretetét, ragaszkodását, igazságosságában vetett hitét még a végkatasztrófa sem rendítette meg. Feje körül pedig glóriát lát gyűlni még az is, aki 1849-et neki megbocsájtani nem tudta.

József főherceg.

A Heeresfrontkommandót Károly után József főherceg vette át. Sokat akart, mirident akart, a legteljesebb jóindulattal akart, de sokszor volt helytelenül informálva és akiben bízott, annak igen hamar elhitt mindent. Emiatt persze néha balul ütöttek ki a dolgok. Például: Az előbb még Arz parancsnoksága alatt álló I. számú hadseregnek, Arznak fővezérré való kineveztetése után, Rohr vezérezredes lett a parancsnoka. Rohr, s talán még inkább vezérkari főnöke: Hubert ezredes, kissé rövidre találta fogni a vezérkarhoz beosztott B. A. alezredes gyepelőit, ki az úgynevezett szállásmesteri osztályt vezette. A hadseregparancsnokság Udvarhely volt, a Heeresfront — József főherceg — pedig Marosvásárhelyt. B. A. szeretett volna Udvarhelyről Vásárhelyre jönni. Felment tehát a főherceghez, kieszközölte nála a szállásmesteri osztálynak Vásárhelyre való áthelyezését. A főherceg parancsot adott ki, anélkül, hogy Rohrt előbb meghallgatta volna. Mi épen akkor megint Vásárhelyt voltunk a Heeresfront mellett. Új ember volt Rohr is, B. A. is, nem ismertem még őket. Épen egy pár napi távollét után érkeztem vissza, mikor referálták, hogy B. A. keresett. Nemso-

kára B. A. telefonhoz hívott és kérdezte, hogy mikor találhatna honn. Azt feleltem, hogy miután Rohrt még úgysem ismerem, rövidesen átmegyek Udvarhelyre. Alig érkeztem meg oda, már a szállodában felkeresett B. A., kit addig soha nem láttam és megismertette velem Vásárhelyre való áthelyeztetésének kérdését és hozzátette, hogy ő Rohrnak úgy állította be szándékát, mint az én kívánságomat is. Az enyémet, kivel erről a kérdésről soha nem beszélt, ki őt egyáltalán most láttam először! Persze kért, hogy most már ne desavualjam. Hogy hol legyen a szállásmesteri parancsnokság, az nekem egészen közönyös volt, mert tisztán katonai érdeket szolgált, de hogy oly szándékokat tulajdonítsanak nekem, melyeknél misem állott távolabb tőlem, ez igen különös érzelmeket váltott ki belőlem. Nem akarom e helyen a dologról alkotott véleményemet leírni, elég talán csak annyit megjegyezni, hogy minden erőmmel azon voltam, miszerint a botrányt kikerüljem. Ez a véletlen közbejöttével sikerült is. Rohr ugyanis a kölcsönös udvariaskodás után mindjárt reá tért e kérdésre és azt mondotta, hogy ő tudja, miszerint én a szállásmesteri osztályt át akarom helyeztetni, de ne vegyem rossz néven,

hogy első kérésemet nem teljesítheti, de hát magasabb katonai érdekek tiltják ezt neki. Ő már referált errőla főhercegnek, aki szintén belátta, hogy B. A. nak nincs igaza és így vissza is vonta „már kiadott rendelkezését. Számomra meg volt építve az aranyhíd, melyen kényelmesen elhagyhattam e nekem igen kellemetlen mezőt.

Igen kellemes benyomást tett a főhercegnél kihallgatáson való jelentkezésnél az a közvetlen, keresetlen modor, mellyel a jelentkezőt fogadta és az az egyszerűség, mely családjá körében is, amint ezt az alábbi eset igazolja, uralkodni látszott.

Egy alkalommal kihallgatásra hívott Öfensége. Természetesen pár perccel a kitűzött idő előtt jelentem meg. Gróf Pálffy László, ki nekem régebben katonatársam volt és most a főherceg mellett teljesített szolgálatot, mint személye körüli hadsegéd, azzal fogadott, hogy a főherceg bocsánatot kér, de valamely nevezetes dolga akadt és emiatt jöjjenek vissza egy óra múlva. Amint lassan lefelé haladtam a lépcsőn, ép azon gondolkodtam, hogy most mihez fogjak az előttem lévő óra alatt. Ekkor hallom, hogy valaki a lépcső tetejéről megszólít s kér, hogy jöjjenek vissza. Felnéztem reá és láttam, hogy egy fiatal főhadnagy,

akinek külseje azonnal elárulta a „nagy urat”. Ez a máskor oly feltűnő nagyúri külső azonban nem ejtett különösen gondolkozóba, mert abban az időben nagyon sok igazi nagy urat takart a katonatiszti egyenruha. Visszatértem tehát, a főhadnagy néhány fokot elembe jött a lépcsőn és mikor találkoztunk, meghajtotta előttem magát. Annyira udvarias volt és oly tiszteletet árult el, hogy bár jóval idősebb voltam nála, nem vártam, hogy ő mutatkozzék be, hanem megelőztem őt ebben és egyúttal kezemet nyújtottam feléje. A legnagyobb szerénységgel fogadta el s közölte velem, hogy Pálffy kéret vissza egy szóra. Ezzel megindult előttem felfelé a lépcsőn. Feltűnt, hogy ő nem nevezte meg magát, még azt a rendes halk morajt sem hallatta, mely alá elég helytelenül sokan a bemutatkozást szokták rejtegetni. A lépcső tetejére érve, kinyitotta nekem az előszoba ajtaját s eközben ismét, mégpedig mélyen, meghajlott előttem. Ekkor zubbonyának gombjai közül, mindjárt a nyak alatt, kibuggyant az aranygyapjú. Egyszerre tisztába jöttem helyzetem ferdeségével. Nem kellett nagy találékonyság annak megállapítására, hogy József főhercegnek látogatóban ott időző fiával találkoztam, kit atyja, miután meghallotta

távozásomat, ami, úgy látszik, nem fedte az ő akaratát, hirtelen, mint akárcsak egy kőznél levő, beosztott hadsegédet utánam futtatott. József a katonáit is igen szerette, a kórházba kerülteket látogatta, helyettük ottan leveleket írt hozzátartozóiknak, egy cigánykatonának hegedűt vett s ő maga vitte ki neki a kórházba.

V. Seeckt és Litznian.

A Heeresfronton a vezérkari főnöki tiszteket V. Seeckt töltötte be. Igen sok német tiszteket, különösen vezérkarit ismertem. Ezek az általános nézet szerint, különösen a poroszok, nem tartoztak a legkellemesebb emberek közé. Én azonban ezen véleményt egyáltalán nem tudtam magamévá tenni. Mindnyájan, az egyetlen Seeckt kivételével, akikkel hivatalos dolgom volt, vagy akikkel társadalmilag érintkeztem, mind azon igyekeztek, hogy magukat a legkellemesebb oldalról mutassák be. Voltak egyenesen elragadóan kedves emberek közöttük. Ma is legkellemesebben emlékezem vissza Litzmanbajor generálisra. Rózsás arcú, fehér-göndörhajú úr volt, ki ragyogott a jókedvtől, ha az emberre nézett. A jókedv pedig tudvalevőleg ragadós. Egyszer Sándor Jánossal voltam nála vacsorán és az öreg úr hibát-

lan magyar beszéddel köszöntötte fel a belügyminisztert. Azt mondták a német tisztokról, hogy különbeknek tartják magukat a monarchiabelieknél. Szóba hoztam ezt egy magasrangú osztrák-magyar tiszt előtt, kihez erős kötelékek fűztek, ki tehát minden fenntartás nélkül közölte velem nézetét ebben a rövid mondatban: „Und mit Recht”. Von Seeckt magas kvalitását még az ellenség sem kísérelte meg lebecsülni, de a „kedves” jelzőt senki sem adományozta volna neki. Száraz, szófukar, betegnek látszó ember volt, fölényes viselkedéssel és arrogáns arccal.

Albrecht főherceg.

A Heeresfronthoz tartozó egyik hadtesthez volt beosztva Albrecht főherceg, Frigyes fia.- Egy hideg őszi este, Csíkszeredán, a vezérkari irodában, valamely munkában elmerülve láttam őt először. Akkor lettem neki bemutatva. Később, amikor Tiszával együtt voltam Csíkszeredában, Tisza engedelmet kért tőle, hogy a hadtestparancsnokkal, kinél együtt reggeliztünk, még a reggeli alatt megbeszéljen egy pár hivatalos dolgot. A főherceg erre oly szerényen vonult vissza, mint valamelyik jelentéktelen hadnagyocska a generálisa előtt. A Tisza és a hadtestparancsnok

beszélgetésébe beleszólt a szintén jelenlévő belügyminiszter is, sőt még én sem kerülhettem azt el. Csak jóval utánam, mikor a társalgás szinte általános lett, szólt a tárgyhoz a főherceg is és amit mondott, annak minden szava helyes, találó volt. Amikor a reggelitől távoztunk, nem akart az ajtón Tisza előtt kimenni. Mégegyszer találkoztam vele, még pedig az ebédnél, hol német vezérkari tiszt is voltak jelen. A Tar hegységről volt szó. A németek „Tár”-nak ejtették ki, a főherceg „Tar”-ra javította s mikor egyik osztrák-német tiszt olyanforma megjegyzést tett, hogy Tar vagy Tár az mind-egy, megmagyarázta, hogy a magyarban a „tar” kopszt jelent, míg a „tár” az gyűjtő fogalom, mint például magtár, pénztár. Tehát a hegynek neve csak Tar lehet és nem Tár. Szegény Ferry Oszkár is velem volt, együtt hagytuk el az ebédet és hazafelé menve kölcsönösen megállapítottuk, hogy mi, született magyarok, alig lettünk volna képesek ily jelentéktelen apróságról ennyire alapos magyarázatot adni.

Frigyes főherceg.

Meglátogatta a frontot Albrecht atyja, az öreg Frigyes főherceg is. A magasabb katonai körökben nemcsak mint főherceget

vették tisztelettel körül, de nagy elismeréssel szólottak arról, hogy bár a vezetés részleteibe nem is szólott belé, de az élelmezés felügyeletét, melyet magára vállalt, a legnagyobb lelkiismeretességgel és pontossággal végezte. Egy ebéd alkalmával hosszabban beszélgettem vele. Nagyon részletesen és nagy szeretettel mesélt nekem gazdaságairól és amint előadása elárulta, a gazdálkodás apró fogásai sem voltak előtte ismeretlenek.

**Fényes László
és a gyakorlati közigazgatás.**

Még Udvarhelyt voltunk, mikor Fényes László, mint „Az Est” egyik szerkesztője, felkeresett és közölte velem, hogy lapjának adományaként néhány láda cipőt hozott le kiosztás végett. Kérte, hogy intézkedjem ebben az ügyben. Fényest akkor olyannak ismertük, aki magát a közigazgatási hatóságok kigúnyolásával és megtámadásával akarta népszerűvé tenni. Gyakorlott közigazgatási ember voltam, sokszor bosszantott az a hírlapírói íróasztal mellől, gyakorlati ismeretek nélkül írt, tehát helyt nem álló bírálat, melyben ő a közigazgatást részesítette. Kapóra jött nekem most az alkalom, hogy Fényesnek a gyakorlati közigazgatásba bepillantást engedjek. Korábbi közigazgatási tevékenység-

gem alatt, sajnos, sokszor kijárt nekem is az a szomorú szerep, hogy a hatóságom területén előállott elemi károk enyhítésére összegyűjtött segélyeket kellett kiosztanom., Tisztában voltam tehát egy ily kiosztási szerep kényes természetével és kétszeres aggodalmat okozott nekem az is, hogy most épen Fényes gyakoroljon erről, páholyban ülve, kritikát. E kettős cél érdekében megfordítottam a szerepeket. Nagyon szépen megköszöntem neki a hozott adományt, de okul vetve a tisztviselők munkával való túlterhelését és hiányos létszámát, azt ajánlottam, hogy ő maga, mint az adományozók képviselője, ossza szét a küldeményt. Megígértem neki, hogy fuvarról és kíséző tisztviselőről gondoskodom. Tetszett neki a szerep. Ifj. gróf Bethlen Pált kértem fel, hogy őt elkísérje. Elmentek, három napig nem láttam őket. Harmadnap este állított be újból Fényes. Pizkosan, kifáradva, letörve. Köszönés helyett már az ajtóban elkezdett káromkodni, hogy még az is huncut, aki ilyesmire vállalkozik. „Képzelse csak, —mondotta nekem — azok a semmiháziak majd kiebrudaltak a falujokból. Nemcsak hogy elégedetlenkedtek a cipőkkel, hanem még avval is meggyanúsítottak, hogy azoknak egy részét elloptam.”

A kritikához ezeknek a derék székelyeknek tényleg joguk volt, mert azt a sok cipőt, mit Pesten különböző boltokban könyöradományként gyűjtöttek, senkisé ellenőrizte s nem csoda, ha a Hargita lakói, a magas sarkú, vékony béli cipőket, melyekbe a székelyeknek még kezük sem fért bele, majdnem Fényes fejéhez vágták. Fényes azonban, ki hivatásszerűen bírált mást, jogosulatlanok találta, ha a kritika őt érte, a jogosulatlan gyanúsítás pedig méltán megbotrározást váltott ki belőle.

Bevallom, nem is igyekeztem tréfám sikerülte fölötti örömet eltitkolni és nyíltan rámutattam előtte az okokra, hogy miért osztattam ki a cipőket épen ővele. Fényes igyekezett a rossz tréfához jó arcot vágni, de másnap elutazott és nem is tért többé hozzánk vissza.

A folyton költöző kormánybiztosság.

Az osztrák hadseregben hagyományos volt a sok transzferálás. Mikor a régi hadügyminisztériumot lebontották és más helyre építették fel, elvitték az új hadügyminisztérium elé Radetzky szobrát is, mely a régi minisztérium előtt állott. A jó viccre mindég fogékony bécsiek erre azt mondták: „íme

mennyire megőrzi hadseregünk a hagyományokat, mennyire következetes a transzferálásban, lám az öreg Radetzkyt még mindig transzferálja.”

Az erdélyi kormánybiztosság bizonyos fokig szintén az öreg Radetzky sorsára került. Megindultunk augusztusban Kolozsvárról. Október közepén Vásárhelyt voltunk. Alig két hét múlva Udvarhelyt. A karácsonyt már Segesvárt töltöttük. Február elején viszontlát minket Vásárhely. Áprilisban pedig minden ellenállásom dacára sem kerülhettem el, hogy Brassóba ne vigyenek. Utóbbit József főherceg erőltette, indokul hozván fel, hogy a szálláscsináló osztályt is oda akarja vinni. Bárha nekünk ehhez nem volt több közünk, mint a többi parancsnoksághoz, mégis men-nük kellett. Közbevetőleg mondván, ez a szállást csináló osztály sohasem is jött le Brassóba. Ezt a sok áthelyezést, de különösen a brassói transzferálást, azt hiszem, nem lehet egyedül József főherceg vagy a Radetzky számlájára írni. Más kezek működtek itt közre, kik a főhercegre való befolyást egyedül maguknak akarták biztosítani.

A vég kezdete.

1917 tavaszát értük, Tisza bukása közeledett.

Tisza lemondása természet szerint az enyémet is maga után vont, nem lesz tehát érdektelen befejezésül, lehetőleg röviden, erről is megemlékezem.

Még 1916 decemberében, egy délután Arznál voltam. Hadseregünk valamely újabb nagy győzelmet aratott, egyikén a sok harcmezőnek. Erről beszélgettünk és ennek ötleteiből kérdeztem Arzot, mondaná meg, hogy ez sem az a döntő ütközet-e még, amelyre a béke következik. A különben mindig jókedvű Arz, szomorúan felelte, hogy bizony még ez sem az. Hát mikor és melyik lesz az, türelmetlenkedtem én. Ily döntő ütközetek nem is lesznek, felelte ő, mert: „Láss, ha én ma kapok egy vereséget, hát visszavonulok 5—10, akár 50 kilométerre is, a tengerig nagyon sok hely van még. E háború rettentő méreteire a régi szabályok nem alkalmazhatók. Csak hátulról jöhet valami, ami a hadseregek és országok sorsát eldöntheti.”

És 1917 márciusában tényleg nyílt forradalom verte szét az óriási orosz hadsereget. Nálunk egyelőre óvatosabban, de szintén

megkezdődött az aknamunka. Előbb azonban Tiszát kellett a hatalomtól eltávolítani. Ez nem történhetett másként, mint őt oly helyzetbe hozni, hogy önként távozzék. Tisza nem akarta a háborút, ellenállott amíg állhatott, de amikor a háború kikerülhetetlen volt, teljes lélekkel szolgálta azt, mint hazája létérdekét. Egy másik kérdést kellett tehát felidézni, mely meggyőződésével ellenkezett. Ez volt a választójognak oly mérvű kiterjesztése, mely Tisza felfogása szerint az országra már veszedelmet hozott. A király szintén azt hitte, hogy a választójog legszélső kiterjesztése, a néplélekre, mely a háború által fel volt korbácsolva, csendesítőleg fog hatni. Mintha bizony, néhány agitátoron kívül, a nép olyan nagyon törődne azzal, hogy van-e választójoga vagy sincs. Semmiesetre sem annyit, hogy a választójog megszerzése azt a sok nélkülözést, mit el kellett a háború alatt szenvednie, ellensúlyozni bírja.

Az ellenzék követelte a választójog kiterjesztését, a király akarta. Tisza tehát meggyezett a szocialistákkal, kiknek köpenyegé alá az országgyűlési ellenzék is bujt, egy oly javaslatban, melyet a szocialisták nem tartottak ugyan kielégítőnek, de amelynek ellenében minden nagyobb ellenállás leszerelése

sét megígérték. Tisza már ezt is többnek tartotta annál, mint amennyit az ország érdekei megengedtek, de a helyzet kényszerének hatása alatt elfogadta.

Ezzel a javaslattal ment a király elébe, ki épen a leégett Gyöngyös város látogatására utazott. A vasúti kocsiban fogadta Tiszát. A király azonban nem volt a kiterjesztés mértékével megelégedve, többet akart, mint amennyivel a szocialisták beérték. Azt mondta, hogy a választójogot előbb-utóbb a legszélső határokig ki kell terjeszteni és jobb azt ma tenni, mint holnap. Mintha bizony jobb volna egy ötéves gyermek kezébe adni az éles kést, mint egy tízévesébe.

Ekkor dőlt el annak a kérdése, hogy bebocsájtassék-e az ország határai közé a bolsevizmus, vagy sem.

Tisza félreállott. Ami ezután következett be, — hogyan lazultak meg a kötelekek jobbra is, balra is, — annak megírására nem vállalkozom, mert én az oszlási folyamatért és az ennek folyományaként előállott vörös uralom borzalmaiért megvádolni senkit sem kívánok.

Aki érzi, hogy ő is vagdosta a köteleket, mondja el magában a: „Mea culpát”!

TARTALOM.

Előszó.....	Oldal 3
-------------	------------

I. RÉSZ.

A háború kitörésétől 1916 tavaszáig.

A béke évei.....	5
Mint derült égből a villám.....	10
Hadüzenet Szerbiának.....	13
Kormánybiztossá történt első kineveztetésem	13
Tisza nem akarta a háborút	14
A király és Ferencz Ferdinánd.....	16
A katonaság és a hazai szerbek	16
Kövess Herman gyalogsági tábornok	17
Világháború.....	19
A mozgósítási terv merevsége	20
Ferencz József lovagiassága.....	20
Az aranyláz	21
Az olaszok magatartása.....	25
Wletianu metropolita	25
Rémhírek az orosz frontról.....	27
Beszterce futása.....	28
Bukovinai utam balsikere.....	33
Gróf Meran és a bukovinai menekülés	34
Első bemutatkozásom Károly főherceg, akkori trónörökösnél	35
Br. Pflanzer-Baltin lovassági tábornok és hogyan kerültem be a hadvezetésbe	36
Ferencz Salvator főherceg látogatása a katonai kórházakban	38
Tartalékos orvosok a hadseregben	38
A gyöngye szerb ágyúk.....	40
A szigorú altábornagy.....	41
A „Vorschrift” és a szegény emberek pénze	44
Az olasz hadüzenet.....	47

	ldal
A magyar törvényhatóságok hódolata Ferencz József előtt	49
A hadsereg, Tisza és a románság nemzeti érzülete	52
Jobb félni, mint megijedni	55
Az összes kormánybiztosok felmentése	59

II. RÉSZ.

1916 tavaszától 1917 tavaszáig:

Kormánybiztossá való második kineveztetésem	60
Az „erdélyi hadsereg” első kialakulása	64
Románia hadüzenete	65
Evakuálás	69
Az internálások	75
A kormánybiztosság személyzeti létszámának felemelése	78
Az újjáépítés munkája	81
Tisza erdélyi útja	86
József főherceg	90
V. Seeckt és Litzman	94
Albrecht főherceg	95
Frigyes főherceg	96
Fényes László és a gyakorlati közigazgatás	97
A folyton költöző kormánybiztosság	99
A vég kezdete	101